

Universitatea de Stat Tiraspol cu sediul la Chişinău
Institutul de Istorie, Stat şi Drept al AŞM

**Conferința științifică internațională:
„200 de ani de la geneza problemei Basarabiei. Aspecte
social-politice, economice și culturale”**

CHIȘINĂU 2012

**Universitatea de Stat Tiraspol cu sediul la Chișinău
Institutul de Istorie, Stat și Drept al AȘM**

**Conferința științifică internațională:
„200 de ani de la geneza problemei Basarabiei. Aspecte
social-politice, economice și culturale”**

CHIȘINĂU 2012

Colegiul de redacție:
Dr. Ștefan Levința
Dr. Lora Moșanu
Dr. Valentin Constantinov
Drd. Valeriu Harabara

Coordonatorul volumului conf. univ. dr. Valentin Constantinov, cercetător științific
coordonator la Institutul de Istorie, Stat și Drept al AȘM.

Recomandat spre publicare prin decizia Senatului Universității de Stat din Tiraspol cu sediul la
Chișinău, Nr. 1 din 11 septembrie 2012

DESCRIEREA CIP A CAMEREI NAȚIONALE A CĂRȚII

**"200 de ani de la geneza problemei Basarabiei. Aspecte social-politice,
economice și culturale", conf. șt. intern. (2012 ; Chișinău). Conferința științifică
internațională "200 de ani de la geneza problemei Basarabiei. Aspecte social-politice,
economice și culturale", Chișinău / col. red.: Ștefan Levința [et al.] ; coord.: Valentin
Constantinov. – Ch. : UST, 2012. – 216 p.**

Antetit.: Univ. de Stat din Tiraspol, Inst. de Istorie Stat și Drept al AȘM. – Bibliogr. la
sfârșitul art. – 100 ex.

ISBN 978-9975-76-093-5.

94(478)*15/19*(082)

D 71

CUPRINS:

M. Diacon, Ș. Levința, UST, Dinamica problemei valorilor la tineretul din spațiul rural	p. 3
Ș. Levința, Strategii în formarea conceptuală a tineretului la etapa actuală	p. 5
Petru Donțoi, Problema conștiinței și dificultățile soluționării ei	p. 7
Ion Sanalati, Vasile Crețu, Tatiana Marcu, Europeanizarea Chișinăului: prezent și viitor	p. 13
Rodica Maistru, dr. conferențiar, UST, 1812 : geneza problemei basarabene	p. 16
Vasile Crețu, Situația în domeniul învățământului în Basarabia de la 1812 până la Unire	p. 21
Octavian Levința, Problema transnistreană în viziunea tineretului	p. 27
Maria Diacon, Satul basarabean – cetatea latinității dintre Prut și Nistru	p. 29
Jakub Bartoszewski, (Polonia), Nicola Abbagnano - od filozofii egzystencjalnej do filozofii możliwości (Nicola Abbagnano – de la filozofia existențială la filozofia posibilității)	p. 34
Radosław Sikora (Polonia), Deli junacy i polska husaria czyli przyczynek do dziejów walk o tron hospodara Moldawii w 1572 roku („Deli junacy” și husaria poloneză, sau contribuții cu privire la luptele pentru tronul domnesc al Moldovei în anul 1572)	p. 41
Dr. Dariusz Milewski (Polonia), Sejmiki koronne wobec zagrożenia tureckiego w 1628 r. (Sejmurile regale în fața amenințării turcești din anul 1628)	p. 62
Zbigniew Hundert (Polonia), Chorągiew jazdy hospodara Multańskiego (wołoskiego) Konstantego Șerbana w wojsku koronnym w latach 1673-1676 (Steagul călărimii domnului muntean Constantin Șerban în armata Coroanei în anii 1673-1676)	p. 79
Tomasz Ciesielski (Polonia), Działania zbrojne na terenie Moldawii i Wołoszczyzny w trakcie wojny wschodniej 1736-1739 (Operațiunile militare în Moldova și Valahia în timpul războiului din anii 1736-1739)	p. 97
Marius Chelcu (România), Anul 1711. Semnificațiile unui moment istoric	p. 130
Tudor Ciobanu, Documente cu privire la organizarea evidenței locuitorilor Basarabiei în primii ani de după anexarea Basarabiei	p. 134
Ilie Gulca, Strategii și practici de rusificare aplicate de școala rusă în Basarabia (a doua jumătate a secolului al XIX-lea–începutul secolului al XX-lea)	p. 139
Valeriu Harabara, Contribuții privind nobilimea basarabeană de origine greacă la începutul sec. al XIX-lea	p. 148
Mihaela Strungaru-Voloc (România), Mihail Kogălniceanu și independența României în a doua jumătate a secolului al XIX lea. Studiu istoriografic	p. 151
Diana Braga, Morile de apă și de vânt în Basarabia secolelor XIX - XX.	p. 154
Vadim Cujbă, Orașele și târgurile basarabene la sfârșitul secolului XIX în investigațiile lui Zamfir Arbore	p. 158
Sergiu Bacalov, Aspecte istorice privitoare la Iazul sau Heleşteul cel Mare al Orheiului (secolul al XVI-lea – începutul secolului al XIX-lea)	p. 162
Rodica Sârbu, Aprecierea condițiilor naturale și dezvoltarea viticulturii în Republica Moldova, istoric și perspective	p. 184
Dorina Onica, Fluviul Nistru- hotar geopolitic în Evul Mediu	p. 191
Valentin Constantinov, Perju Denis, Câteva documente cu privire la activitatea în calitate de președinde al Divanurilor Cnezatelor Moldovei și Valahiei a lui Serghei Kușnikov în anul 1808	p. 196
Libovi Țurcan, Tîrgul și cetatea Benderului la intersecția drumurilor comerciale.	p. 202
Marina Spînu, Claudia Romanovici, Ion Sanalati, Istoricul și logicul integrării europene	p. 205
Angela Plitoc, Cetatea Sorociei în câteva memorii ale călătorilor străini	p. 208
Olga Darii, Spațiul carpato-danubiano-pontic în operele scriitorilor antici	p. 211
Ion Mihalachi, File din istoria bisericii din satul Păpăuți, raionul Rezina	p. 213

Aspecte istorice privitoare la Iazul sau Heleşteul cel Mare al Orheiului
(secolul al XVI-lea –începutul secolului al XIX-lea)
Dr. Sergiu Bacalov, Institutul de Istorie, Stat și Drept

Printre cele mai cunoscute și impunătoare realizări ale inginerilor Moldovei medievale se remarcă *Iazul sau Heleşteul cel Mare al Orheiului*, un lac artificial de mare dimensiune, în legătură cu care sunt și multe construcții auxiliare din imediata apropiere, cu caracter economic și estetic. În prezentul studiu ne-am propus să localizăm și să urmărim evoluția Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului, totodată să evidențiem unele probleme de istorie locală, ce pot fi nuanțate prin examinarea în paralel cu subiectul central al investigației noastre.

Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului a fost situat în partea răsăriteană a Țării Moldovei, în ținutul Orheiului, în bazinul Răutului. Informații importante, însă fragmentare, despre acest lac ne parvin din documentele interne de la începutul secolului al XVII-lea, iar cel care a atras atenția oamenilor de știință asupra acestei tematici, a fost cărturarul și domnul Dimitrie Cantemir. În monumentală sa lucrare geografico-istorică, Dimitrie Cantemir face unele referințe privitoare la amplasarea, dimensiunile, particularitățile și istoria *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*¹. Coroborarea informațiilor relatate de Dimitrie Cantemir, despre *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*, cu cele oferite de documentele interne medievale, de descoperirile arheologice și de alte surse cu caracter istoric, ne permite să reconstituim unele aspecte importante din istoria spațiului pruto-nistean al Țării Moldovei.

Pentru început este necesar să descifrăm termenii toponimului în cauză. Dicționarele etimologice ne propun pentru „iaz” sensul: lac artificial, creat prin înălțarea unui baraj în calea unei ape curgătoare; iar pentru „heleşteu”: 1. lac artificial, pentru creșterea peștilor; 2. lac cu malurile mlăștinoase. Totodată, nu excludem faptul că, inițial, în zona Orheiului „Nou” a existat un lac natural. Ca urmare a influenței din partea factorilor antropici, prin crearea unui baraj (ezătură), a avut loc creșterea substanțială a volumului de apă și a dimensiunilor lacului care, din acel moment, poate fi considerat lac artificial și, își obține calificativul „mare”.

Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului, a fost menționat în documentele interne sub diferite denumiri. Astfel, la 1609 a fost calificat ca „iaz” („un iaz cu ezătură pustiu lângă târgu Orheiu pi apa Răutului”)², tot ca „iaz” apărea și la 1723 („iazul ezit di la Orhei”)³, iar la 1741 a fost calificat ca „heleşteu” numit (Hăleşteul cel Mare, ce iaste în apa Răutului la târgul Orheiului)⁴, la 1779 a fost numit „heleşteu” și „iaz” („Hăleşteul și Iazul cel Mare din apa Răutului de supt târgul Orheiului”)⁵ și „Iazul și Heleşteul cel Mare din apa Răutului pe supt târgul Orheiului”⁶, „iaz” – la 1806” („vatra Iazului celui Mari, ci esti supt târgul Orheiului”)⁷ și la 1807 („vatra iazului”)⁸. Prezintă interes faptul că, la începutul secolului al XIX-lea, intră în

¹ Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chișinău, 1992. „*Lacul Orheiului*, care se formează din râurile Răut și Cula lângă târgul cu același nume, este lung de șase mile și lat de două mile. Lungimea și lățimea i le sporește o ezătură pe care voievodul Vasile Lupul Albanezul a poruncit să se facă acolo ca să oprească apele și să ridice mori folositoare. În mijlocul lui se află un ostrov nu prea mare, dar unde s-a sădit viță de vie, de soi foarte bun și pomi cu roadă de tot felul” (p. 19); „ținutul Orheiului. Numele îi vine de la cetatea Orhei, așezată pe râul Răut, care nu e prea mare, dar cu toate acestea e frumoasă și are cu prisosință tot ce este trebuitor vieții omului. *Lacul Orheiului*, care e așezat în apropiere de acesta spre răsărit, și ostrovul minunat din acest lac, despre care am mai vorbit în capitolul al III-lea, îi dă hrană din belșug. Pe malul dinspre apus al lacului, în mijlocul codrilor deși, se văd urmele unei cetăți vechi, numită de locuitori *Orheiul Vechi*. Judecând după așezarea ei, pare să fie cetatea *Petrodava* din Dacia veche” (p. 25-26).

² Aurel V. Sava, *Documente privitoare la târgul și ținutul Orheiului*, București, 1944, nr. 31, p. 42-43.

³ *Ibidem*, nr. 191, p. 184-185.

⁴ *Ibidem*, nr. 214, p. 214.

⁵ *Ibidem*, nr. 258, p. 275-278.

⁶ *Ibidem*, nr. 260, p. 280-281.

⁷ *Ibidem*, nr. 341, p. 408-409.

⁸ *Ibidem*, nr. 345, p. 415-416.

circulație forma „Vatra Iazului” care, ulterior, a devenit denumirea oficială a unei moșii, teritoriul căreia constituie baza fostului lac. Această moșie, în secolele XIX-XX purta, în paralel, și denumirea Mitoc¹.

Astfel, primul document intern cunoscut care face referiri la *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* este o carte de danie, din 25 aprilie 1609, emisă de Constantin vodă Movilă, prin care s-a dăruit mănăstirilor Dragomirna și Secul „un iaz cu ezătură pustiu lângă târgu Orhei pe apa Răutului”, cu precizarea că acest „iaz mai înainte era ezit încă di Alicesandru voevod și din vreme aceea, sănt trecut 55 ani până la domnia noastră”². Din acest document constatăm că, ideea ideea inițierii unor construcții ample de lărgire și amenajare a lacului de la Orhei a aparținut domnului Alexandru vodă Lăpușneanul. Lucrările de înălțare a barajului de la Orhei s-au desfășurat în decursul anului 1554, dacă ținem cont de relatarea din 1609 despre cei „55 ani” trecuți de la iezierea *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*.

Ulterior (în ce an anume nu știm precis, însă cu siguranță între 1554 și 1609 – *n.n.*), barajul (iezătura) de pe Răut, care menținea nivelul apei la o limită optimă, a cedat „și nimeni din domni nu l-au fost înnoit după ce s-au rupt, și au stătut părăsit și pustiu, fără folosul nimărui”, de aceea Constantin vodă Movilă, a decis să dăruiască, ceea ce a mai rămas din lac, împreună cu pământurile adiacente, mănăstirilor menționate mai sus, cu permisiunea de a-l restabili³. Din nefericire, mănăstirile Dragomirna și Secul n-au avut resursele necesare pentru a restabili *Iazul Orheiului*. Și doar în perioada când Țara Moldovei s-a aflat sub domnia lui Vasile vodă Lupul, în condițiile consolidării puterii centrale, s-au întreprins tentative eficiente în vederea reabilitării lacului, despre care fapt știm dintr-un document tardiv, de la Grigore vodă al II-lea Ghica, întocmit la 15 iunie 1741: „neputându călugării să-l ezască l-au ezit mai pe urmă răpoosatul Vasilie vod(ă)”⁴. Acest document confirmă relatarea lui Dimitrie Cantemir privind „iezătură pe care voievodul Vasile Lupul Albanezul a poruncit să se facă acolo ca să oprească apele”⁵, însă anul exact când a fost refăcut *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* nu este cunoscut. De asemenea, se știe că, la o anumită etapă, și această nouă ieziătură a lacului de la Orhei s-a rupt: „iar după ce s-au surpat au stătut iarăș neezit până la vreme domniei noastre”, deci până în timpul lui domniei lui Grigore vodă al II-lea Ghica (se are în vedere a treia sa domnie, cuprinsă între anii 1739-1741). Momentul surpării ezăturii, ce a fost făcută în timpul lui Vasile vodă Lupul, nu se cunoaște cu precizie, probabil că acesta a avut loc între anii 1711 (domnia lui Dimitrie vodă Cantemir) și 1723 (în acest an, la 18 decembrie, este menționată „o parti di loc, care când era iazul ezit di la Orhei”, a fost sub apa lacului, ne sugerează ideea că *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*, la acel moment, se afla într-o stare proastă, iar precizarea: „când să va mai ezi iazul”, confirmă odată în plus că barajul de pe Răut s-a risipit pentru a doua oară⁶).

Probabil, mai mulți domni au avut planuri privind restabilirea lacului de la Orhei, însă, domniile scurte și instabilitatea politică din țară n-au permis realizarea acestor intenții. Cunoaștem că, o tentativă în acest sens s-a făcut în timpul uneia din domniile lui Grigore vodă al II-lea Ghica. Inițiativa vine din partea unui boier din anturajul domnului, anume Constantin Ipsilanti hatmanul⁷: „și văzând domnia mea un lucru ca acela stând pustiu și apucându-să dumnealui Constantin Ipsilanti hatmanul nostru cătră noi că-l va ezi, socotit-am domnia mea că mănăstirile n-au avea putere să-l mai ezască, trebuind multă cheltuială la ezitul lui și pentru

¹ Материалы собранные гласным Бессарабского Губернского Земства Митрофаном В. Пуришкевичем о землях находящихся в Бессарабской губернии именующихся преклоненными святым местам на Востоке, часть II, Кишинев, 1910, с. 96-97.

² Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 31, p. 42-43.

³ *Ibidem*, nr. 31, p. 42-43.

⁴ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 214, p. 214.

⁵ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 19.

⁶ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 191, p. 184-185.

⁷ Despre locul lui Constantin Ipsilanti hatmanul în spița genealogică a neamului vezi Mischevea Vladimir, Zavitsanos Periklis, *Principele Constantin Ipsilanti*, Chișinău, 1999, p. 157.

aceia, l-am dat domnia mea acel hăleșteu danie cu ispisoc hat(manului) Constantin ca să-l ezască". Însă, planul lui Constantin Ipsilanti hatmanul de restabi Iazul (*Heleșteul*) *cel Mare al Orheiului* a rămas doar bună intenție, deoarece domnul, după ce constată cu amărăciune că „nici hat(manul) Constantin nu l-au ezit precum s-au apucat cătră noi”, restituie lacul mănăstirilor Dragomirna și Secul: „iarăși li-am dat hăleșteul la stăpânirea călugărilor de la aceste 2 mănăstiri ca să-l stăpânească”, sub pretext că „mai vârtos văzind și dresili mănăstirilor scriind cu blăstăm”¹. Scoaterea, de scurtă durată, a *Heleșteului cel Mare* de sub oblăduirea celor două mănăstiri n-a trecut fără urmări în ceea ce privește evoluția stăpânirii moșiei. Ispisocul de danie, emis de Grigore vodă al II-lea Ghica pentru Constantin Ipsilanti hatmanul, „după vreme au intrat la mâna răposatului hatman Vasile Ruset, însă cu danie sau cu vânzare, cu ce chip nu se știe”. La rândul său, hatmanul Vasile Ruset, pe baza ispisocului lui Constantin Ipsilanti hatmanul, dar și cu „osebită scrisoarea sa au dat heleșteul acesta danie mănăstirii sfântului Spiridon” din Iași. Situația respectivă a cauzat mari neînțelegeri mănăstirilor Dragomirna și Secul cu mănăstirea Sfântul Spiridon, care au ieșit la suprafață în anul 1779, culminând cu judecata domnească, sub Constantin Dimitrie vodă Moruzi².

La insistența starețului „Paisie, epitropul sfintelor mănăstiri Dragomirna și Secul”, pentru ca „să se facă cercetare și dovadă cu ce dreptate stăpânește mănăstirea Sfântului Spiridon heleșteul acela”, s-a făcut examinarea detaliată a cazului și a documentelor părților implicate în conflict. În urma cercetării s-a stabilit că: 1) mănăstirile Secu și Dragomirna au vechi documente de danie, atât cel de la Constantin vodă Movilă, din 2 mai 7117, cât și cel de la Grigore vodă Ghica, emis la 15 iunie 7249; 2) iar „ispisocul se s-au fost dat hatmanului Ipsilanti pe heleșteul acesta, după vreme au intrat la mâna răposatului hatman Vasile Ruset”, și hatmanul Ruset „au dat heleșteul acesta danie mănăstirii sfântului Spiridon, precum la aceasta au încredințat întâi Sfinție sa Irinupoleos chir Sofronie, că mai înainte vreme au văzut Sfinția Sa în scrisorile mănăstirii sfântului Spiridon atât ispisocul hatmanului Ipsilanti și cu scrisoarea de danie a hatmanului Rusăt”. Ioan Cantacuzino, fost mare logofăt, unul din epitropii mănăstirii Sfântul Spiridon a mărturisit că a văzut și el scrisoarea de danie a lui Ruset, nu însă și ispisocul lui Ipsilanti. De asemenea, „Lascarache Rusăt hatman, fiul hatmanului Vasile Ruset” a mărturisit că nu știe „în ce chip a intrat ispisocul hatmanului Ipsilanti la mâna părintelui dumisale” și că „nici ispisocul sau scrisoarea de danie n-au văzut”. 3) Aceste două documente amintite mai sus, ispisocul lui Constantin Ipsilanti și scrisoarea lui Vasile Ruset, „mai cu deadinsul și cu amăruntul căutându-se”, nu s-au găsit „în scrisorile mănăstirii”. 4) Ca urmare, judecata domnească constată că, dania făcută de Vasile Ruset „nu o putem socoti că ar fi avut vreun temei”, întărind astfel, la 29 mai 1779, heleșteul mănăstirilor Dragomirna și Secu³.

Având în vedere faptul că, spre finele secolului al XVIII-lea, în condițiile dezvoltării relațiilor marfă-bani și a modului de exploatare intensivă a moșiilor, procesul de delimitare și „de căutare” a pământurilor stăpânite de diferiți proprietari devine mult mai meticulos. Astfel, conflictul dintre mănăstirile menționate, pentru stăpânirea *Iazului (Heleșteului) cel Mare al Orheiului*, care de acum a constituit moșia Vatra Iazului, a arătat necesitatea stabilirii unor hotare mai precise a moșiei. Acesta a fost motivul pentru care domnul Constantin Dimitrie vodă Moruzi, la 19 iunie 1779, poruncește serdarilor de Orhei „să și hotărâți locul heleșteului acestue de giur înpregiur, după știința oamenilor bătrâni și după semnele ce să vor cunoaște de starea locului înpregiur, puind și semne pietre hotară și să dați și mărturie hotarnică”⁴. La prima vedere pare să fie o acțiune spre folosul mănăstirilor, însă, în realitate, n-a fost să fie așa, deoarece s-au găsit oameni binevoitori, „unii din lăcuiitorii de acolo”, care au semnalat dregătorilor domnești că o parte din moșia în cauză „ar fi domniască și ar fi cuprinsă de vatra iazului celui mari, ci esti supt târgul Orheiului, carile iazu se află supt stăpânirea mănăstirii Săcu”. Astfel, la 4 aprilie 1806,

¹ *Ibidem*, nr. 214, p. 214.

² Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 258, p. 275-278.

³ *Ibidem*, nr. 258, p. 275-278.

⁴ *Ibidem*, nr. 260, p. 280-281.

vornicul Dimitrie Sturza mărturisea că a fost „rânduie ca să mergu la ținut Orheiului ca să cercetezu” acele denunțuri. Boierul hotarnic menționat mai sus, împreună cu „vechilii mănăstirii părintele Ambrosie și Ionichie”, mărturisea în continuare că: „am cumpănit cu inginer aciastă vatră de iazu și aciastă parte de loc” și, ca urmare, găsește că „aciastă parte de loc”, lungă de „3480 stânjâni”, și lată „la un loc 910 stânjini, iar la altu locu 1380” este moșie domnească¹ și, ca urmare, a fost scoasă din stăpânirea mănăstirilor și dăruită Alexandru Constantin vodă Moruzi lui Alexandru Mavrocordat, fost mare postelnic, („în Vatra Iazului ... găsindu-să o bucată de loc driaptă domniască și dându-mi-să mii de la domnii cu hrisov”). Ultimul, la 22 ianuarie 1807, a schimbat acea bucată de moșie pentru satul Pulbereni, al mănăstirea Neamț, sub motiv că „Vatra Iazului de lângă târgul Orheiului” „este în stăpânire sfintelor mănăstiri Niamțul și Săcul”, iar „bucata ace de loc, fiind alăturată cu Vatra Iazului”². Cum a intrat mănăstirea Neamț, alături de mănăstirea Secul, în stăpânirea moșiei Vatra Iazului, rămâne de cercetat în continuare. Cert este faptul că, la începutul secolului al XX întreaga moșie Vatra Iazului, care s-a numit și Mitoc, se afla în stăpânirea mănăstirii Neamț³.

În concluzie la acest paragraf vom puncta câteva idei principale: 1) Teritoriul de bază, pe care a fost constituit, la mijlocul secolului al XVI-lea, *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*, a fost loc domnesc în hotarul târgului Orhei, însă, ulterior, prin danie domnească, cea mai mare parte din suprafața ocupată de cândva de acest lac a intrat în stăpânirea unor mănăstiri (Secul, Dragomirna, Neamț); 2) Majoritatea mențiunilor atestate în sursele documentare interne din secolele XVII-XIX, cu trimitere la *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*, se referă în special la pământul pe care a existat lacul sau ceea ce mai rămăsese din el. Acel loc domnesc din hotarul Orheiului, treptat, către începutul secolului al XIX, se va constitui într-o moșie distinctă numită Vatra Iazului, și doar denominația va aminti de predestinația sa inițială; 3) Deocamdată cunoaștem două etape de referință (de constituire și de reconstituire) în evoluția *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*: a) domnia lui Alexandru vodă Lăpușneanul (1552-1561; 1564-1568); b) domnia lui Vasile vodă Lupul (1634-1653). În timpul altor domni, care au ocupat scaunul Țării Moldovei după Alexandru vodă Lăpușneanul și Vasile vodă Lupul, *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* a fost exploatat până la epuizare definitivă, iar după surparea iezăturii acestuia, nici unul dintre domni n-a avut forțe și resurse suficiente pentru a-l reabilita. Astfel, urmărind evoluția *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*, putem să constatăm că, pe segmentul cronologic cuprins între domnia lui Petru vodă Rareș și divizarea Țării Moldovei în anul 1812, au existat două perioade (datorate virtuților celor doi domni menționați mai sus) caracterizate prin consolidarea puterii centrale și ascensiunea economică a spațiului carpatonistrean. Toate acestea au permis realizarea unor construcții de mare anvergură, care n-au fost depășite nici până în ziua de azi. Concomitent, în același context, trebuie să evidențiem și atenția sporită acordată de Alexandru vodă Lăpușneanul și de Vasile vodă Lupul regiunii pruto-nistreane a Țării Moldovei⁴.

Pentru o mai bună înțelegere a rostului *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*, este necesar să efectuăm o localizare cât mai sigură a acestuia, evident, în măsura în care ne permit sursele disponibile pe moment. Simpla constatare a faptului că lacul respectiv s-a aflat undeva în apropierea târgului Orhei nu este îndestulător de suficientă.

¹ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 341, p. 408-409.

² *Ibidem*, nr. 345, p. 415-416.

³ *Материалы собранные гласным Бессарабскаго Губернскаго Земства Митрофаном В. Пуришкевичем о землях находящихся в Бессарабской губернии именующихся преклоненными святым местам на Востоке*, часть II, Кишинев, 1910, с. 96-97.

⁴ Sergiu Bacalov, *Giosenii (josenii) sau Boierimea din Țara de Jos a Moldovei (secolul al XVI-lea – începutul secolului al XVIII-lea)* // Consolidarea și dezvoltarea statului de drept în contextul integrării europene. Materialele conferinței științifice internaționale anuale a tinerilor cercetători, vol. I, Secția Istorie, Ediția a V-a, 31 martie 2011, Chișinău, 2011, p. 12-29.

La începutul secolului al XVIII-lea, Dimitrie Cantemir scria că *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* se afla „lângă târgul cu acelaşi nume”, şi că era format la confluenţa râurilor „Răut şi Cula”¹. Deci, lacul Orheiului, conform lui Cantemir era situat între târgul Orhei, spre răsărit, şi se întindea spre apus până la locul căderii râului Cula în Răut.

Zona geografică nominalizată, din punct de vedere al reliefului, reprezintă un şes întins, străbătut de apa Răutului, care, până la mijlocul secolului al XX-lea, întrunea o serie de bălţi şi terenuri mlăştinoase. Astfel, descrierile geografice ale Basarabiei secolului al XIX-lea, atestă în bazinul Răutului mai multe bălţi, dintre care se remarcă cea situată „între satul Brăviceni şi oraşul Orhei, la căderea Molovateţului şi a Culei” în Răut, şi care avea „2 verste în lăţime şi 10 verste în lungime”². În continuare, se relatează că, la mijlocul secolului al XIX-lea, „toate aceste bălţi seacă în verile călduroase, încât prin ele poate trece şi cu căruţele, însă, cea mai mică ploaie le poate face inaccesibile”³. Aceste însemnări ne permit să acceptăm probabilitatea formării în spaţiul nominalizat, pe baza bălţilor, în dependenţă de oscilaţia condiţiilor climatice, în decursul timpului, a unui lac natural (sau a unui şirag de lacuri! – *n.n.*). Ideea respectivă ne este sugerată şi de Dimitrie Cantemir, care specifică că domnia (în cazul dat autorul se referă la Vasile vodă Lupul, despre care ştim că a restabilit ieşătura realizată în domnia lui Alexandru vodă Lăpuşneanul – *n.n.*) prin înălţarea unei ieşături „ca să oprească apele” Răutului, au urmărit să mărească dimensiunile, „lungimea şi lăţimea”, lacului⁴.

Probabil, drept urmare a ridicării barajului, *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* a căpătat calificativul „cel Mare”. Într-adevăr, sursele contemporane mărturisesc că acest lac a avut dimensiuni enorme. Astfel, în vara anului 1654, Paul de Alep (Bulos ibn az-Za’im), aflându-se în trecere prin Ţara Moldovei în drum spre Moscova, ajunge spre seară la un „sat lângă o pădure mare numită Bravicea („Braidja”); (care) este o feudă de spahii (călăraşi – *n.n.*)”⁵. De acolo, „am plecat în zori şi am trecut prin apropierea unui iaz mare numit heleşteu („Chalastav”), lung şi lat. Am mers pe malul lui cale de patru ceasuri şi am ajuns la amiază într-un târg mare de pe acel iaz, numit Orhei”⁶.

În Ţara Moldovei, „ceasul de mers se calcula în trei feluri: după mersul omului pe jos, după mersul calului şi al bouului, cele trei „ceasuri de mers” erau inegale între ele”⁷, iar în secolul al XIX-lea un ceas de mers era echivalent, în medie, cu 2000 de stânjeni, deci în jur de 4,5 km⁸. Nu ştim care „ceas de mers” a utilizat Paul de Alep în descrierea călătoriei sale prin Ţara Moldovei, însă, dacă admitem că s-a avut în vedere „după mersul omului pe jos”, atunci lungimea *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*, constituia nu mai puţin de 18 km. Ceea ce n-ar fi de mirare, dacă nu scăpăm din vedere faptul că Paul de Alep s-a aflat în Ţara Moldovei între anii 1653 şi 1654, adică spre sfârşitul domniei lui Vasile vodă Lupul, în timpul căruia a fost reconstruit barajul pe Răut.

Şi la începutul secolului al XVIII-lea se pare că *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* reprezintă un bazin acvatic de dimensiuni respectabile – „este lung de şase mile şi lat de două mile”⁹ pe timpul lui Dimitrie Cantemir. Probabil, se avea în vedere mila italiană, la care Cantemir

¹ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 19.

² А. Запук, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область*, часть II. Санкт Петербург. 1862, с. 64, „Болота на Реуте”, „между сел. Бравичены и г. Оргесвым, при впадении Маловатца и Кулы, в 2 версты ширины и 10 верст длины”.

³ *Ibidem*, с. 59, „Все эти болота в летние жары пересыхают, так что по ним проезжают в повозках, но при самых небольших дождях она становятся непроходимы”.

⁴ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 19: „Lungimea şi lăţimea i le sporeşte o ieşătură pe care voievodul Vasile Lupul Albanezul a poruncit să se facă acolo ca să oprească apele”.

⁵ *Călătoria lui Paul de Alep // Călători străini despre ţările române*, vol. 6, partea I, Paul de Alep, îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersea Bulgaru, Bucureşti, 1976, p. 152.

⁶ *Ibidem*, p. 153.

⁷ Nicolae Stoicescu, *Cum măsurau strămoşii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, Bucureşti, 1971, p. 95.

⁸ *Ibidem*, p. 96.

⁹ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 19.

Cantemir face trimitere ceva mai jos, în același capitol, care era echivalentă cu 1478 m¹ sau mila italiană marină, egală cu 1852 m. Deci, coraprtate la unitățile moderne de măsurare a lungimii, lacul Orheiului ar fi avut, pe vremea lui Dimitrie Cantemir, aproximativ 9 km (8868 m) în lungime și 3 km (2956 m) în lățime, în primul caz, sau mai mult de 11 km (11112 m) în lungime și în jur de 4 km (3704 m) în lățime, în cel de al doilea. Ambele opțiuni, ca variante minime, în condițiile în care trecuse mai mult de jumătate de secol de la reconstituirea barajului, efectuată în timpul domniei lui Vasile vodă Lupul, se includ perfect în spațiul cuprins între orașul Orhei și confluența Răutului cu Cula. Iar zona nominalizată a Răutului, acoperită de bălți în secolul al XIX-lea², măsura, reieșid din faptul că versta rusească întrunea 1066 m, peste 2 km (2132 m) în lățime și aproape 11 km (10660 m) în lungime. Astfel, luând în calcul suprafața inundabilă în mod natural a luncii Răutului, putem admite că, în condițiile înălțării unui baraj, spațiul cuprins de apa lacului format va depăși cu mult acești indici. Pe *hartă nr 1*, anexată studiului, elaborată în baza unei hărți topografice din anul 1910 care reflectă cursul Răutului și zona mlăștinoască a acestuia la cumpăna secolelor XIX-XX, am conturat limitele probabile ale *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*. Deci, să vedem în continuare, în baza documentelor medievale interne, cât de corect este acest mod de abordare a problemei.

În această privință, se impune necesitatea identificării hotarelor moșiei Vatra Iazului (Mitoc), deoarece în cuprinsul acesteia s-a aflat nucleul *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*.

Din anaforaua vornicului Dimitrie Sturza din 1806, privind cercetarea unui loc domnesc în cuprinsul moșiei Varta Iazului, pe porțiunea nordică, aflăm că acesta parte de loc, se-afla „lângă șliahul cel mare, carile șliah deosăbește moșii a sfântului Spiridon de aciastă parte de loc”, iar capul apusean ajungea „pâră într-un pod de piatră ce este piste pârăul Cogâlnicul”, iar „capul acel dinspre târgu (Orhei – n.n.) a aceștii părți de loc vine ascuțit”³. Cunoaștem că, în baza baza cercetării și hotărnicirii din 1806, a fost realizată o hartă a pământului aflat în litigiu („cum la harta făcută cu ingineriu să vedi mai pre largu”) pe care, deocamdată, n-am identificat-o. Informațiile oferite de acest document, în linii generale, ne permit să conturăm hotarele dinspre apus (apa Cogâlnicului), meazănoapte (Șleahul Mare, actualmente drumul Orhei-Bălți) și răsărit (hotarul târgului Orhei) a acelei părți de moșie. Cunoșcând parametrii (3480 stânjani în lungime, 910 stânjani lățime într-un loc și 1380 stânjani lățime în alt loc), având în vedere că stânjenu moldovenesc varia între 1,60 m și 2,30 m⁴ și, utilizând raportul mediu, de 1:2, dintre stânjeni și metru, putem stabili, cu aproximație, dimensiunile terenului, pe axa est-vest, exclus din moșia Vatra Iazului: aproape 7 km (6960 m) lungime, de la Cogâlnic spre răsărit, în jur de 3 km (2760 m) lățime într-un loc, capul dinspre Cogâlnic, și circa 2 km (1820 m) lățime în alt loc, capul dinspre Orhei. Peste un timp oarecare, la 22 ianuarie 1807, această parte de moșie va reveni din nou în componența moșiei Vatra Iazului⁵, care se suprapune în mare parte cu moșia actualului sat Mitoc. Ceea ce trebuie de reținut din acest pasaj este faptul că moșia Vatra Iazului, în partea superioară, se întindea spre nord până Șleahul Mare, actualmente, după cum am precizat ceva mai sus – drumul Orhei-Bălți, și spre vest până în râul Cogâlnic. Faptul că dregătorii domnești, la începutul secolului al XIX, împreună „cu ingineriu”, deci utilizând metode și practici „moderne” de calcul și măsurare, au reușit să sustragă o porțiune însemnată din moșia Vatra Iazului ce aparținea mănăstirilor Secu și Neamț, nicidecum nu semnifică aceasta n-ar fi fost acoperită de oglinda apei *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*, în perioada de maximă extensiune. Or, nici unul din documentele, din secolele XVII-XVIII, de danie domnească asupra pământului pe care s-a aflat lacul de la Orhei, nu fixează precis limitele acestuia. Fapt care a permis târgoveților

¹ Însă, nu trebuie să scăpăm din vedere faptul că mila italiană nu era unitară nici în Italia. Astfel, o mila neapolitană era echivalentă cu 2226 m, o milă romană = 1489 m, o milă venețiană = 1739 m, o milă toscană = 1629 m.

² A. Zaityk, *op. cit.*, c. 64.

³ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 341, p. 408-409.

⁴ Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 57-58.

⁵ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 345, p. 415-416.

din Orhei să înainteze anumite pretenții teritoriale, de care situație a profitat domnia. Deoarece trecuse mai mult de 150 de ani de la ultima restabilire a barajului de pe Răut, însă nici autoritățile centrale, și nici mănăstirile, așa și n-a întrunit forțele și resursele necesare pentru renașterea lacului orheian, limitele extinderii maxime ale lacului orheian erau greu de demonstrat, în condițiile în care n-a dispărut dorința autorităților de a alătura o moșie suplimentară la domeniul domnesc. Anume spre finele secolului al XVIII-lea, domnia, fiind în proces de depistare a resurselor financiare suplimentare, inițiază „căutarea” moșiilor domnești împresurate și înstrăinate ilegal. Nu suntem siguri că acest fenomen a fost întru totul corect și lipsit de abuzuri. Cunoaștem câteva procese judiciare, intentate în această direcție, care au fost pierdute de către domnie, iar răzeșii obțin reconfirmarea drepturilor de stăpânire (cazurile moșiilor Ciocâlteni, Cucuruzeni, Îndărăpnici etc.)¹. Astfel, avem tot temeiul să presupunem că, excluderea din cadrul moșiei Vatra Iazului a părții menționate mai sus s-a făcut nu întru totul legitim.

Moșiile megieșe Vetrei Iazului (Mitoc) s-au schimbat în dependență de perioada cronologică², însă, la începutul secolului al XX-lea, acestea erau pământurile satelor Brăviceni, Isacova, Seliște și cel al orașului Orhei³.

Este naiv să credem că *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* s-a extins doar în limitele moșiei numite Vatra Iazului. Cunoaștem că lacul de la Orhei, în anumite perioade, s-a aflat nu doar pe domeniul domnesc al târgului, dar a cuprins suprafețe întinse de pământ care se aflau în stăpânirea particularilor. Despre acest fapt aflăm dintr-un document emis la 18 decembrie 1723, prin care domnul Mihai vodă Racoviță poruncește lui Luca pârcălabul să cerceteze plângerea lui „Toader Loghin postelnic cu ai lui răzăși din satul Isacova asupra târgoveților de Orhei și slobozâenilor de acolo, pentru o parti di loc, care când era iazul ezit di la Orhei, le înneca apa acel iaz”⁴. De asemenea, în documentul din 15 iunie 1741, prin care Grigore vodă Ghica a reconfirmat mănăstirilor Dragomirna și Secul stăpânirea asupra moșiei din vatra iazului, se specifică că, în cazul restabilirii ezăturii și a lacului propriu zis aveau „să aibă folos și el și mănăstirile, încă și altă obște aceluși ținut”⁵. Or, prin „altă obște” s-a avut în vedere stăpânii acelor moșii, ale căror pământuri „le înneca apa acel iaz”. Dacă excludem hotarul târgului Orhei și Slobozia Doamnei, moșii riverane peste care și-a extins apele *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* au fost Seliște, Isacova, Breanova-Târzieni și Breanova-Brăviceni. În cazul ultimilor două moșii, în strânsă legătură cu lacul Orheiului punem Balta Breanova („balta Brenova o știm din bătrâni că iaste în matca Răutului drept satul Brăviceni”⁶; „o baltă cu pești, ce să numești Briahnova, cu heleşteu și și cu moară în matca Răutului”⁷). Balta Breanova, în cazul în care nu ar fi fost totalmente încadrată în componența *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*, atunci cu siguranță că constituia o continuare firească a acestuia, pe care o putem califica drept „coada iazului”.

Principalele concluzii ale acestui paragraf sunt: 1) Constatările lui Dimitrie Catemir privind dimensiunile lacului orheian și localizarea acestuia între târgul omonim și confluența Răut-Cula își găsește confirmare și în alte surse istorice; 2) Detalii, precizări sau corectări asupra spectului de probleme abordat în acest paragraf pot fi făcute ca urmare a unor cercetări arheologice (istoricul Ștefan Ciobanu, la începutul secolului al XX-lea, remarcase „ceva mai sus pe Răut, între satul Mitoc și Orhei, unde se văd și acuma urme de valuri și mormane de pământ”⁸).

¹ Aurel V. Sava, *op. cit.*, p. XXI.

² *Ibidem*, nr. 271, p. 298-299. Vezi, spre exemplu, cazul de la 20 iunie 1783, când este menționată „o baltă cu moșia ei de prinpregiur, ce să numește Balta lui Nedelco, pe apa Răutului”, „că ace baltă cu moșie ei de prinpregiur să răzășește ci iazul mănăstiri Săcului și cu o moșie a dumisali Costandin Rășcanu biv vel spătar și cu altă moșie a mănăstirii Sfântului Spiridon”.

³ *Материалы собранные гласным Бессарабскаго Губернскаго Земства Митрофаном В. Пуришкевичем о землях находящихся в Бессарабской губернии именующихся преклоненными святым местам на Востоке*, часть II, Кишинев, 1910, с. 96-97.

⁴ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 191, p. 184-185.

⁵ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 214, p. 214.

⁶ *Ibidem*, nr. 324, p. 378-379.

⁷ *Ibidem*, nr. 74, p. 80.

pământ¹, care ar putea fi puse în legătură cu iezătura Heleşteului cel Mare – n.n.) și de arhivă (privind evoluția stăpânirii și a hotarelor moșiei Vatra Iazului, cât și a celor megieșe).

În aceste condiții, se impune o întrebare firească, privind necesitatea și utilitatea unui asemenea lac enorm. Pentru început, știind că constituirea și reconstituirea Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului s-a realizat în timpul domniilor lui Alexandru vodă Lăpușneanul și Vasile vodă Lupul, nu trebuie să trecem cu vederea caracterul ideologic al acestui proiect, deoarece se înscrie perfect într-o serie de acțiuni ce au avut asemenea menire.

Numeroși călători contemporani, dar și tradiția istorică internă, ne oferă descrieri detaliate referitor la amploarea activității acestor doi domni în cele mai diverse direcții: politică, economică, cultură etc². Nu lipsea nici tendința spre lucruri exotice și extravagante, cu elemente de gigantomanie, având în vedere că, spre exemplu, Vasile vodă Lupul a fost descris ca o persoană pe care „nu-l încăpea Muldova, ca pre un omu cu hire înaltă și împărătească, mai multu decât domnească”³, iar Țara Moldovei în timpul domniei sale a fost „în tot binele și bivșug și plină de avuție, cu mare fericire” și „nu era cu nici o datorie îngreuiată, fără nici o dodeială despre turci”, „că de au fostu cândva vremi fericite acelor părți de lume, atuncea au fostu”, căci „pre acele vremi curea Moldova cu boi de negoț, cu cai, cu miere, și aducea dintr-acea țară aur și argintu”⁴. În această ordine de idei, construcțiile mărețe exprimă nu altceva decât autoritatea, puterea și bogăția oricărui suveran.

Totuși, Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului a fost constituit în primul rând din raționamente economice. Astfel, din sursele fragmentare de care dispunem, putem distinge câteva ramuri de activitate economică axate pe valorificarea potențialului lacului orheian, însă cea de bază, în faza inițială, pare să fi fost morăritul. Dimitrie Cantemir arată că Vasile vodă Lupul a reînființat barajului de la Orhei „ca să oprească apele și să ridice mori folositoare”⁵. Probabil că, inițiativa Alexandru vodă Lăpușneanul a urmărit aceeași finalitate, după cum putem deduce din formulările actului de danie din 25 aprilie 1609, făcut mănăstirilor Dragomirna și Secul. Aceste expresii arată clar metoda prin care se putea obține beneficii de pe urma exploatării lacului: „pi cari să-ș păzască și să-ș facă și mori”, sau „am dat acest iaz numitilor mănăstiri ca să-ș ezască și să-ș facă și mori pentru folosul ... și să le fii moșii cu toati acareturile ci vor faci acolo și cu toati folosurile”⁶, „să-ș facă și e hăleşteu și mori, să fii de hrana și de folosul sfinților mănăstiri”⁷.

Morile de pe Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului n-au fost construite în mod arbitrar, cel puțin așa putem presupune în cazul celor aflate în stăpânirea domnului. Din notițele de călătorie ale lui Paul de Alep aflăm detalii prețioase privind amplasarea și funcționarea acestor mori: „La capătul orașului am trecut iazul pe un pod de plute („saka”). Podelele sânt făcute din trunchiuri de copac decojite, sub care curg canalurile care duc apa la morile ce se învărtesc; sânt lucruri minunate printre care trebuie pomenite și podurile clădite odinioară de Vasile voievod, pe cele zece lacuri din Țara Moldovei”⁸. Astfel, constatăm existența unui complicat sistem ingineresc de „acareturi”, format dintr-o serie de mori de apă, axate în jurul unui pod din bârne, care traversa Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului în apropiere de târg. Întregul mecanism de

¹ Ștefan Ciobanu, *Orașele // Basarabia*. Monografie, Chișinău, 1926, sub îngrijirea lui Ștefan Ciobanu, p. 87.

² Miron Costin, *Opere*, Chișinău, 1989, p. 96; „Și în aceși ani au zidit Vasilie vodă și lăudate mănăstiri, și aice, în orașul Eșiloe, întâi supt numele a trei sfinți învățatori a beserecii, ce să dzice Trioh Svetitelci, și mai pe urmă mănăstirea, a doa mănăstire, a Golăi, cu făptură, cum se vede, peste toate mănăstirile aici în țară mai iscusită”, „Și în cești ani au adus Vasilie vodă și moaștile a sfintei prepodobiei Paraschevei”, „Acestu domnu au făcut ca de iznoavă și curțile cele domnești din Iași, casele cele cu cini, grădini, gradiuri de piatră, tot de dânsul sânt făcute. Și multe locuri au așădzat, care au stătutu multe vremi stătătoari” etc.

³ Miron Costin, *op. cit.*, p. 88.

⁴ *Ibidem*, p. 82, 88, 96.

⁵ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 19.

⁶ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 31, p. 42-43.

⁷ *Ibidem*, nr. 214, p. 214.

⁸ *Călătoria lui Paul de Alep // Călători străini despre țările române*, vol. 6, partea I, Paul de Alep, îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, București, 1976, p. 153.

funcționare a complexului de mori, precum și modul de organizare a personalului ce îl deservea, încă urmează să fie investigat.

O altă ramură importantă de activitate economică în raza *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului* a constituit-o practicarea pescuitului. În general, în perioada medievală, după cum ne mărturisesc sursele din epocă, Răutul oferea condiții prielnice pentru pescuit și pentru creșterea peștilor, în special pe porțiunile cuprinse de bălți. Este cazul bălții Breanova („o baltă cu pești, ce să numești Briahnova, cu heleşteu și cu moară în matca Răutului”¹) sau a bălții de la Ohrincea („vânând în bălțile cu pește”², „s-au sculat unii și alții și i-au vânat peștele de l-au vândut”³, „îi impresoară hotarul satului său Ohrincea, cu hotarul Pocrișanilor” și „au pus garduri de pește pe locul lui”⁴). Iar despre rolul însemnat pe care îl avea pescuitul la *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* în timpul lui Vasile vodă Lupul, ne mărturisește Paul din Alep: „În fiecare an se scoate din acest lac pește care se vinde cu trei mii de ducați”⁵.

Un rol economic important l-a avut și insula sau ostrovul de pe *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*: „În mijlocul lui se află un ostrov nu prea mare”⁶. Nu știm dacă acest ostrov exista și pe timpul lui Alexandru vodă Lăpușeanul sau a fost o lucrare din timpul domniei lui Vasile vodă Lupul, așa cum credea Dimitrie Cantemir. Ostrovul de pe lac a fost plantat cu diferite soiuri de viță de vie și pomi fructiferi: „s-a sădit viță de vie, de soi foarte bun și pomi cu roadă de tot felul”⁷. Admitem că, în această direcție, s-a recurs la plantarea soiurilor europene și orientale, exotice, deci, în acest fel, putem vorbi și despre înființarea unei „grădini botanice”, probabil prima de acest fel în Țara Moldovei.

Amlasarea exactă a ostrovului încă urmează să fie stabilită, deși nu excludem că insula s-ar fi aflat chiar pe vatra actualului sat Mitoc. Sunt necesare investigații suplimentare în această direcție, inclusiv de ordin arheologic, care ar permite soluționarea problemei. Având în vedere caracterul ales al pomilor și al viței de vie care au fost plantate pe insula lacului orheian, putem admite că roadele acestora erau prevăzute pentru consumul domnului și a curții sale. Deci, nu excludem existența pe insulă a unei construcții special amenajate pentru recrearea domnului, în zilele când se afla la Orhei. Deși, Dimitrie Cantemir afirmă că „ostrovul minunat din acest lac, îi dă hrană din belșug”⁸ cetății Orheiului, adică cel puțin o parte din roada obținută pe insula lacului lacului orheian era destinată întreținerii garnizoanei fortificației.

Toare aceste direcții de activitate economică au înflorit în perioada când *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* era funcțional. Despre felul în care a fost utilizată zona lacului după surprarea barajului aflăm dintr-un document emis la 19 iunie 1779, prin care Constantin Dimitrie vodă Moruzi întărește mănăstirilor Dragomirna și Secul stăpânirea asupra moșiei din vatra iazului. În acest context este arătat și modul în care se valorifica din punct de vedere economic teritoriul fostului lac orheian: „să fie volnici vechilii mănăstirilor de sus numite a merge de a-ș lua venitul moșiei de pe velnițe și crășme și orice lucrări de alișverișuri vor fi pe acel loc, cât cuprinde iazul cu vatra lui, după hotaralele cele vechi”⁹.

Concomitent, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, o parte din pământurile pe care s-a extins cândva *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*, au revenit în circuitul agricol. Astfel, la 18 decembrie 1723, aflăm despre pretențiile ce le aveau „răzăși din satul Isacova asupra

¹ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 74, p. 80.

² *Catalogul Documentelor Moldovenești din Arhivele Istorice Centrale ale Statului*, vol. 4, (1676-1700), București 1970, volum întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca-Tinculescu, Veronica Vasiliu, Constanța Neculescu, nr. 458, p. 119.

³ L.T. Boga, *Documente basarabene*, vol. 18, Chișinău, 1936, nr. XVII, p. 24.

⁴ *Moldova în Epoca Feudalismului*, vol. VI, alcătuitori: A.N. Nichitici, D.M. Dregnev, I.I. Svetlicinaia, P.V. Sovietov, Chișinău, 1992, nr. 9, p. 59-61. Vezi și L.T. Boga, *Documente basarabene*, vol. 18, Chișinău 1936, nr. XI, p. 15-18.

⁵ *Călătoria lui Paul de Alep // Călători străini despre țările române*, vol. 6, partea I, Paul de Alep, îngrijit de M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, București, 1976, p. 153.

⁶ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 19.

⁷ *Ibidem*, p. 19.

⁸ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 25-26.

⁹ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 260, p. 280-281.

târgoveților de Orhei și slobozâenilor de acolo” pentru o parte din moșia Isacova care a fost cuprinsă cândva de apa lacului și, în acest fel, „rămâind păgubaș di tot vinitul lui”. Iar pe „urmă, ne fiind apă pi acel loc, acei târgoveți și slobozâenii ar fi lucrând ei acel loc și l-ar fi numind, pi undi au agiuns apa iazului, domnesc, nevrând să le dei jăluitorilor din a zăcea”. Domnul recomanda dregătorului însprcinat cu cercetarea cazului că, dacă se va afla „fiind locul acela moșăi a lor (a răzeșilor de la Isacova – n.n.) să li împlinescă tot vinitul dela cini ar fi lucrat pi acel locu”¹. Prezintă interes și o altă precizare făcută de domn cu aceeași ocazie: „și când să va mai ezi iazul, atuncea ei (răzeșii de Isacova – n.n.) vor rămâne păgubaș, iar pâra atuncea să li să împlinescă toată dejma din toati”². Expresia respectivă poate fi interpretată și în sensul că, pământul moșiilor particularilor, din momentul în care erau acoperite de apa lacului orheian, devenea parte componentă a domeniului domnesc. Totodată, rămâne necunoscut care era acel „folos” ce urma să aibă „și altă obște aceluși ținut”³, de pe urma reînființării lacului.

Concluziile de bază ale acestui compartiment sunt: 1) Crearea *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului* a fost determinată de motive economice; 2) O anumită perioadă, economia târgului Orhei, dar și a regiunii învecinate, a fost axată pe valorificarea potențialului lacului (morărit, pescuit, viticultură și pomicultură); 3) Lacul avea și un rol estetic-ideologic, fapt care a contribuit la o prezență mai frecventă a domnului Țării Moldovei, împreună cu anturajul și curtea sa, la Orhei. Acest ultim aspect a determinat creșterea însemnătății târgului Orhei, care a avut, în anumite perioade, calitatea de centru politic al țării; 4) Se pare că surparea barajului de pe Răut și dispariția lacului a cauzat nu doar scăderea veniturilor orheienilor, dar a limitat și rolul de reședință domnească a târgului Orhei.

Studierea evoluției, localizarea și precizarea rolului economic al *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*, ne ajută să nuanțăm o serie de probleme legate de trecutul târgului Orhei, deoarece, până în prezent, în istoria Orheiului există multiple pete albe. Cea mai importantă dintre acestea fiind legată de coraportul Orheiul Vechi – Orheiul Nou.

Având în vedere faptul că, subiectul central al acestui studiu este *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*, în continuare ne vom concentra atenția doar asupra acelor aspecte discutabile din istoria orașului Orhei care se află în strânsă legătură cu problematica expusă în titlul articolului.

Astfel, conform lui Dimitrie Cantemir „Iacul Orheiului... se formează din râurile Răut și Cula lângă târgul cu același nume”⁴, iar localizarea târgului omonim nu reprezintă o dificultate. Târgul Orhei din timpul lui Vasile vodă Lupul și Dimitrie Cantemir, s-a aflat pe locul unde se află și în prezent orașul Orhei, fapt care nu este pus la îndoială de nici un istoric. Acest lucru este demonstrat de numeroase mărturii istorice, printre care și biserica domnească cu hramul Sfântul Dumitru, ctitoria lui Vasile vodă Lupul din târgul Orheiului. Din acest motiv, localizarea *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului* în baza datelor, citate anterior, oferite de Dimitrie Cantemir, nu prezintă o dificultate, iar plasarea târgului Orhei la marginea răsăriteană a acestui lac pare un lucru firesc. Având în vedere că, locul amplasării lacului orheian, constituit în timpul lui Alexandru vodă Lăpușneanul, l-am stabilit în unul din paragrafele de mai sus, putem afirma că târgul Orhei se afla, și în timpul acestui domn, pe locul actualului oraș Orhei.

Mai multe semne de întrebare generează alte câteva momente din relatările lui Dimitrie Cantemir privitoare la *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*. Unul dintre acestea este legat de existența și localizarea cetății Orhei, ținând cont de faptul că, actualmente, nu este cunoscută nici o nici o cetate, sau ruină de cetate, în perimetrul orașului Orhei, așa cum există în cazul Sorocii, Tighinei, Hotinului, Sucevei etc. Nu cunoaștem nici un document alternativ, în afară de relatările lui Dimitrie Cantemir, care ar atesta existența unei cetăți medievale moldovenești în preajma

¹ *Ibidem*, nr. 191, p. 184-185.

² *Ibidem*, nr. 191, p. 184-185.

³ *Ibidem*, nr. 214, p. 214.

⁴ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 19

Orheiului, numit „cel Nou”. Și tradiția locală trece sub tăcere acest aspect din istoria urbei de pe Răut.

Dimitrie Cantemir afirmă că, la începutul secolului al XVIII, Orheiul încă avea o cetate funcțională, de dimensiuni modeste, situată pe malul Răutului: „cetatea Orhei, așezată pe râul Răut, care nu e prea mare, dar cu toate acestea e frumoasă și are cu prisosință tot ce este trebuitor vieții omului”. Din expresia, încărcată cu calificative, utilizată de Dimitrie Cantemir în privința cetății Orheiului, putem deduce că domnul era în știință de cauză, deci nu poate fi vorba de o confuzie sau greșală mecanică.

Astfel, ne rămâne doar să identificăm locul amplasării acestei enigmatice cetăți a Orheiului. Logic este să admitem că, odată ce cetatea aparținea Orheiului, să fi fost situată în apropierea târgului omonim. Localizarea cetății Orheiului despre care a scris Dimitrie Cantemir, este imposibilă fără examinarea integrală a textului de referință. În același context Cantemir precizează că *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* este situat la est de cetatea Orheiului: „Iazul Orheiului, care e așezat în apropiere de acesta (de cetate – n.n.) spre răsărit”¹. Deci, conform lui Cantemir, cetatea Orhei nu era situată în apropierea târgului, deoarece am arătat anterior, în baza mai multor documente, că acest lac era amplasat spre apus de târgul Orheiului. Astfel, reiese că cetatea era situată pe malul dinspre apus al *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*. Analizând această afirmare făcută de Dimitrie Cantemir, unii cercetători au admis că respectiva cetate era situată undeva pe Răut, mai sus de orașul Orhei.

Procupat de localizarea cetății Orheiului (pe care o credea identică cu ruinele cetății „Orheiul Vechi-Petrodava” – n.n.), istoricul Ștefan Ciobanu, la un anumit moment a amplasat-o „ceva mai sus pe Răut, între satul Mitoc și Orhei, unde se văd și acuma urme de valuri și mormane de pământ”², deși, ceva mai devreme, a admis „cu altă ocazie”³, că cetatea Orheiului ar fi fost ceva mai jos de Orheiul actual, la o distanță de vreo 18 kilometri, lângă satul Trebujeni”⁴. Ștefan Ciobanu a localizat cetatea Orhei lângă actualul oraș omonim în baza unui document emis la 20 ianuarie 1497, în care este atestat un sat Molești, lângă Orhei”⁵, pe care îl crede identic cu satul Mălăești”⁶, actualmente raionul Orhei (asupra acestui caz vom reveni ceva mai jos, la momentul oportun – n.n.).

S-au efectuat și investigații arheologice în vederea identificării cetății Orheiului. Astfel, în baza datelor oferite de Dimitrie Cantemir referitor la faptul că la vest de lacul Orheiului exista o cetate (pe care o confundă, ca și Ștefan Ciobanu, cu ruinele cetății „Orheiul Vechi-Petrodava” – n.n.), arheologul G. D. Smirnov, în anul 1954, a întreprins cercetări în teritoriu „pe malul stâng al Răutului, lângă satul Brăviceni, raionul Orhei”, în urma cărora a identificat „ruinele unor construcții”, „bucăți de cărămidă rectangulară cu smalt albăstru, inclusiv un fragment de capitel al unei coloane rotunde”. În anul 1956, în perimetrul ruinelor identificate, s-au făcut săpături arheologice; ca urmare s-a stabilit că vestigiile descoperite sunt resturile a două cripte (mauzolee,

¹ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 25-26.

² Ștefan Ciobanu, *Orașele // Basarabia*. Monografie, Chișinău, 1926, sub îngrijirea lui Ștefan Ciobanu, p. 87.

³ Ștefan Ciobanu, *Biserici vechi din Basarabia // Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice*, Secția din Basarabia, Chișinău, 1924, p. 43.

⁴ Ștefan Ciobanu, *Orașele...*, p. 87.

⁵ Ioan Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, nr. LI, p. 77-99; *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. III (1487-1504), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, nr. 202, p. 363-365; La 20 ianuarie 1497, Ștefan cel Mare întărește lui Neagul Călmățui „jumătate din satul Molești, sub Orhei, partea de jos” [половина село отъ Мольсти, под Орхеемъ, нижняя часть] pe care acesta a cumpărat-o cu 90 de zloți tătărești de la „Ilea, fiica lui Stan... din uncul tatălui ei Stan”.

⁶ Ștefan Ciobanu, *Monumentele istorice // Basarabia*. Monografie, Chișinău, 1926, sub îngrijirea lui Ștefan Ciobanu, p. 183. „La distanța de vreo 18 km. de la Orheiul de astăzi, spre sud-est, în localitatea „Peștera”, lângă comuna Trebujeni, se văd și acum urmele unei cetăți mari... Cât privește presupunerea că aici a fost Orheiul Vechi, ea cade dacă luăm în seamă că într-un act dat de către Ștefan cel Mare la 20 ianuarie 1497 se pomenește în legătură cu Orheiul, un sat „Molești lângă Orhei”, care nu este altul decât satul Mălăești, situat la câțiva kilometri mai sus de Orheiul de astăzi, pe Răut, fapt care dovedește că în vremurile lui Ștefan cel Mare, Orheiul era așezat pe locul unde se găsește și astăzi. Acesta ne face să credem, că lângă Trebujeni a fost un alt oraș moldovenesc”.

cavouri) de tip mazar. Mauzoleul I era amplasat la 2,5 km la sud-vest de satul Brăviceni, la 200 m de o movilă mare și la 0,5 km la vest de șoseaua Orhei-Bălți. La 300 m de mauzoleul I era amplasat mauzoleul II. Ambele construcții aveau formă de kurgan cu înălțimea de până la un metru și lățimea de 20-30 m, iar sătenii le numeau „movila de cărămizi”. Erau „dreptunghiulare, în plan, făcute la suprafața pământului, având în interiorul său un cavou cu un coridor” din „cărămizi arse de formă pătrată, cimentate cu var și lut”. Din cele relatate de localnici, înălțimea acestor mauzolee era mult mai mare, însă, pe parcursul timpului, cărămida a fost extrasă și utilizată pentru necesități cotidiene¹.

Aceste mauzolee („cavouri ale nobilimii Hoardei de Aur și datează din mijlocul veacului XIV”), ca și alte vestigii descoperite în apropiere, sunt „analoage celor din Costești, Orheiul Vechi și din Bulgara de pe Volga”, iar cărămida „seamănă cu cea din Povoljia și Asia Mijlocie”. Totodată, „întregul complex are un caracter oriental, condiționat de dominația Hoardei de Aur”². Probabil, în strână legătură cu descoperirile arheologice de la Brăviceni sunt toponimele (și obiectivele pe care le desemnează) „Movilele Gemene” (aceste movile posibil sunt cele două mauzolee tătarești, investigate arheologic la mijlocul secolului al XX-lea – n.n.) și „Puțul (fântâna – n.n.) Tătărăsc” din cuprinsul aceleiași moșii, identificate în documentele moldovenești medievale. Astfel, într-un document datat cu 2 aprilie 1569, aflăm despre un „loc de pustietate de cea parte de Răut, la Puțul Tătărăsc, la capul Briahnovii din sus la două Movili Îngemănati”³. Din hotarnica Brăvicenilor, întocmită la 14 mai 1654, știm că Movilele Gemene se aflau nu departe de Răut, în partea de sus a moșiei Brăviceni, spre hotarul cu Mălăeștii: „în capul moșiei din sus, la capul Brahnii, la movila Gemenii”; iar Puțul (Fântâna) Tătărăsc în partea de jos, spre hotarul domnesc al târgului Orhei: „în Cogâlnic și de acole am mers apa Ocnii în gios pâra ne-au oprit locul domnesc împotriva Puțului tătărăsc, ce este pe șăsul Răutului, cari puțu este hotar moșiei din gios”, „și dela Puțul tătărăsc am mersu apa Răutului în sus pâra ci au agiuns la capul Brianovii din sus”⁴.

Descoperirile arheologice făcute la Brăviceni, împreună cu informațiile oferite de sursele interne medievale, demonstrează existența în zonă a unor importante vestigii tătaro-mongole, contemporane cu cele de la situl „Orheiul Vechi” de pe moșia Trebujenilor. În acest context, existența unei mici fortificații medievale moldovenești, nu obligator din piatră, înălțată pe ruinele unei așezări tătaro-mongole, nu ar fi ceva neobișnuit.

Cu toate că, din punct de vedere arheologic, cetatea Orhei care, după Dimitrie Cantemir, a fost situată la extremitatea apuseană a *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului* (în regiunea Breanova-Brăviceni-Gura Cogâlnicului-Cișmea) încă n-a fost identificată, însă, posibilitatea existenței acesteia în perimetrul indicat nu poate fi exclusă totalmente. Cunoscând caracterul „strângător” al locuitorilor spațiului pruto-nistrean, care nu lasă să se peardă fără rost nici o pietricică cât de mică, putem presupune că ruinele cetății Orheiului au fost reutilizate în scopuri cotidiene de către localnici, așa cum s-a întâmplat și în alte câteva cazuri asemănătoare, încât în prezent este dificil de stabilit locul amplasării acestor construcții defensive.

Separat de cetatea medievală moldovenească a Orheiului trebuie examinată problema menționării de către Dimitrie Cantemir, în strânsă legătură cu *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului*, a ruinelor unei cetăți vechi, numită „Orheiul Vechi”, pe care același autor le considera că au aparținut cetății dacice „Petrodava”: „Pe malul dinspre apus al lacului, în mijlocul codrilor deși, se văd urmele unei cetăți vechi, numită de locuitori *Orheiul Vechi*. Judecând după așezarea ei, pare să fie cetatea *Petrodava* din Dacia veche”⁵. Unii cercetători au confundat cetatea

¹ Чеботаренко Г. Ф., Бырня П. П., *Археологические раскопки у с. Бравичены в 1956 г.* // Известия Молдавского филиала Академии Наук СССР, Кишинев, 1960, № 4 (70), с. 45, 53.

² *Ibidem*, с. 45, 53.

³ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 7, p. 14-15.

⁴ *Ibidem*, nr. 91, p. 99-100.

⁵ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 25-26.

Orheiului cu ruinele cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava”¹. De fapt, examinând relatările lui Dimitrie Cantemir, constatăm că avem de a face cu obiective diferite (în primul caz – cetate funcțională, în cel de al doilea – ruine antice), amplasate în diferite puncte geografice din apropierea Iazului (*Heleşteului*) cel Mare al Orheiului: cetatea Orhei – la extremitatea apuseană a lacului, iar ruinele cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava” – în codri, pe malul apusean al acestuia.

În privința ruinelor cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava” menționate de Dimitrie Cantemir, pe parcursul timpului, au fost propuse câteva localizări. Primul, din câte cunoaștem, care s-a expus asupra locului amplasării ruinelor cetății „Orheiul Vechi – Petrodava”, a fost Constantin Stamati, care, în 1848, într-un studiu consacrat antichităților Basarabiei², menționa că „nu departe de orașul Orhei, în pădure, unde acum se află satul Brănești al moșierului Donici, pe râul Răut, se află urmele marii cetăți dacice „Petrodava”, pe care locuitorii le numesc „Orheiul Vechi”: aici, pe stâncile de piatră, dar și sub pământ, se află construcții mari și treceri, iar împrejur se văd șanțuri și valuri, în preajma cărora au fost găsite diferite lucruri și monede vechi”³. Această localizare a fost preluată de mai mulți autori din a doua jumătate a secolului al XIX-lea – începutul secolului al XX-lea, cum ar fi, bunăoară, A. Zașciuk, care în anul 1862 scria: „orașul Orhei... se află în apropiere de acel loc, unde cândva a fost cetatea dacică Petrodava, pe care locuitorii o numesc „Orheiul Vechi”⁴; ruinele acestei cetăți se cunosc, nu departe de oraș, în stâncile de piatră, având o multiple treceri subpământene, unde au fost găsite diferite lucruri și monede vechi”⁵; sau Zamfir Arbore, care, în anul 1904, nota: „Legenda istorică așează pe locul actualului oraș (Orhei – *n.n.*) vechea cetate dacică *Petrodava*. Astăzi, la Brănești, de lângă Orhei, se mai văd ruinele unor construcții vechi, pe cari locuitorii le numesc Orheiul-Vechi. Între stânci se văd temelii vaste, sub cari există o mulțime de subterane, cu coridoare, trecătoare etc. Toate aceste rămășițe sunt înconjurate cu niște șanțuri de pământ, care nu s-au nivelat până acum. Pe aceste locuri s-au găsit multe monede antice romane”⁶. Ștefan Ciobanu s-a alăturat pentru o perioadă⁷ versiunii „că cetatea Orheiului ar fi fost ceva mai jos de Orheiul actual, la o distanță de vreo 18 kilometri, lângă satul Trebujeni”⁷, însă curând se va convinge că „nare nici un temelii”, și emite o nouă ipoteză de lucru, conform căreia „Vechiul Orhei a fost ceva mai sus pe Răut, între satul Mitoc și Orhei, unde se văd și acuma urme de valuri și mormane de pământ”. Aceste ruine au fost considerate de

¹ Г. Д. Смирнов, *Из истории Старого Орхей* // Известия Молдавского филиала Академии Наук СССР, Кишинев, 1960, № 4 (70), с. 77; „По описанию Д. Кантемира, руины этого города находились на западном берегу Оргеевского озера. Которые по его мнению, принадлежали дакийской крепости Петродава”, Чеботаренко Г. Ф., Бырия П. П., *Археологические раскопки у с. Бравичены в 1956 г.* // Известия Молдавского филиала Академии Наук СССР, Кишинев, 1960, № 4 (70), с. 45; „Д. Кантемир указывал что к западу от Оргеевского озера видны следы древней крепости, называемой жителями Старым Орхеем. Автор считал что это остатки дакийской крепости Петродава”.

² Константин Стамати, *О Бессарабии и ея древних крепостях* // Записки Одесского Общества Истории и Древностей, том II, Одесса, 1848, с. 805-815.

³ Константин Стамати, *op. cit.*, с. 807; „не далеко от города Оргеева, в лесу, где ныне селение Бранешти, помещика Донича, на речке Реут, есть следы большой дакийской крепости „Petrodava”, которую жители называют „Старым Орхеем”: тут на каменных утесах и под землею находятся обширные здания, ходы и переходы, а кругом видны рвы и валы, где отысканы разные вещи и древняя монета”.

⁴ А. Защук, *op. cit.*, с. 164; „город Оргеев... находится около того места, где некогда была дакийская крепость *Petrodava*, которую жители называют „Старым Орхеем”, следы этой крепости видны недалеко от города, в каменных утесах, где под землею находятся обширные переходы, вы которых были найдены разные древняя вещи и монеты”.

⁵ Zamfir Arbore, *Dicționarul geografic al Basarabiei*, Ediția II, Chișinău, 2001, p. 157.

⁶ Ștefan Ciobanu, *Biserici vechi din Basarabia* // Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția din Basarabia, Chișinău, 1924, p. 43.

⁷ Ștefan Ciobanu, *Monumentele istorice...*, p. 183; „La distanța de vreo 18 km. de la Orheiul de astăzi, spre sud-est, în localitatea „Peștera”, lângă comuna Trebujeni, se văd și acum urmele unei cetăți mari... se văd urmele unui oraș. Valuri, resturi de cărămidă, piatră și moloz, arată că aici a fost un oraș mare. Se distinge și locul unde a fost biserica, cu cimitir în jur. Câteva pietre de la cimitir au gravată pe ele crucea în forma ei moldovenească. Iar pe malul Răutului, la capătul valului al treilea se văd urmele unei băi, cu galerii pentru scurgerea apei și cu țevi de olane.”

Ștefan Ciobanu, ca aparținând cetății din codri, menționată de Dimitrie Cantemir sub numele „Orheiul-Vechi – Petrodava”¹.

Ulterior, și Aurel V. Sava s-a pronunțat în favoarea amplasării cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava” la Trebujeni-Brănești². Concomitent, acest istoric a publicat în susținerea părerii sale un șir de documente medievale moldovenești, ce atestă pe Răut, între satele Trebujeni, Butuceni și Brănești, existența toponimului „Orheiul Vechi”³. Ceva mai târziu, documente suplimentare ce mărturisesc despre existența unui toponim „Orheiul Vechi” în raza moșiilor Trebujeni-Brănești au fost identificate și publicare de către editorii culegerii *Moldova în epoca feudalismului*⁴. Astfel, perimetrul moșiilor Trebujeni-Brănești a existat un „Orhei Vechi”, apare întrebarea: este oare acesta identic cu „Orheiul-Vechi – Petrodava” menționat de Dimitrie Cantemir? Întrebarea rezultă din faptul că, localizarea a ruinelor cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava” făcută de Cantemir nu corespunde coordonatelor geografice ale „Orheiului Vechi” de la Trebujeni-Brănești.

Răspunsul la această întrebare îl dă un document de la 23 iunie 1635, publicat în culegerea *Moldova în epoca feudalismului*, prin care Vasile vodă Lupul, întărește lui Ionașco, fost cămăraș, cumpărătura sa „pe a patra parte den satul Neșcani, cu poiana ce să cheamă Răcila, ce este în drept Orheiului, pe Bâc”⁵. Existența unui Orhei pe Bâc, în apropiere de satele Nișcani și Răciula, poate fie explicată în paralel cu cazul Orheiului de lângă satul Molești.

Acesta din urmă este menționat la 20 ianuarie 1497, când Ștefan cel Mare întărește lui Neagul Călmățui „jumătate din satul Molești, sub Orhei, partea de jos” [половина село отъ Молешти, под Орхеємъ, нижнеа часть] pe care acesta a cumpărat-o cu 90 de zloți tătărești de la „Ilea, fiica lui Stan... din uricul tatălui ei Stan”⁶. Conform părerii lui Ioan Bogdan „satul Molești nu mai există astăzi. Aproape de Orheiu, în Basarabia, este însă un sat Molovatu, rus. Моловаты, pe Nistru, care ar putea fi identic cu Moleștii vechi”⁷. La rândul lor, G. Bogaci și E. Ricman, considerau, în privința informației din documentului de la 20 ianuarie 1497, că Ioan Bogdan, din confuzie, „a „apropiat” localitatea Moleștii de orașul Orhei de azi, socotind că în document era vorba de satul Malovata”, asemenea și Ștefan Ciobanu, care a crezut că „era vorba de un alt sat, Mălăești, din vecinătatea aceluiaș oraș Orhei”. „Realitatea – în opinia lui G. Bogaci și E. Ricman – însă e alta: în document se are în vedere satul Molești de pe Botna. Cuvântul *orhei* era atunci sinonimul cetății din vecinătate. Când această fortificație a fost distrusă, numele ei a trecut asupra dealului, în apropierea căruia se afla. Și azi încă dealul respectiv se cheamă Orhei”. Autorii nominalizați precizează în continuare că „acelaș deal într-o altă serie de documente din secolul XVIII, scrise moldovenește, figurează și sub numele de Gradiște. Sinonimia *orhei-cetate-gradiște* este, așadar, o mărturie, că în prima mențiune la noi a acestui *orhei* s-a avut în vedere un nume apelativ, un substantiv comun, și anume – o cetate”. Săpăturile arheologice „nu departe de dealul Orhei”, în anii 1954 și 1957, au scos la iveală „o veche cetate” cu o suprafață de „aproape 8 hectare” ce avea „forma unui trapez și era înconjurată de un șanț și de un val. Pe coama valului se

¹ Ștefan Ciobanu, *Orașele...*, Ciobanu, p. 87; Vezi și Ștefan Ciobanu, *Monumentele istorice...*, p. 183, „Cât privește presupunerea că aici a fost Orheiul Vechi, ea cade dacă luăm în seamă că într-un act dat de către Ștefan cel Mare la 20 ianuarie 1497 se pomenește în legătură cu Orheiu, un sat „Molești lângă Orhei”, care nu este altul decât satul Mălăești, situat la câțiva kilometri mai sus de Orheiu de astăzi, pe Răut, fapt care dovedește că în vremurile lui Ștefan cel Mare, Orheiu era așezat pe locul unde se găsește și astăzi. Acesta ne face să credem, că lângă Trebujeni a fost un alt oraș moldovenesc”

² Aurel V. Sava, *op. cit.*, p. X.

³ *Ibidem*, nr. 10, p. 18-21; nr. 15, p. 26-27, document din 11 august 1593; nr. 12, p. 23-24; nr. 102, p. 110.

⁴ *Moldova în Epoca Feudalismului*, vol. III, Documente slavo-moldovenești, 1601-1640, alcătuitori: D.M. Dragnev, A.N. Nichitiței, L.I. Svetlicinaia, P.V. Sovetov, Chișinău, 1982, nr. 118, p. 243; nr. 128, p. 261-263; nr. 140, p. 285-286; nr. 144, p. 293-296.

⁵ *op. cit.*, nr. 161, p. 324-325.

⁶ Ioan Bogdan, *op. cit.*, nr. LI, p. 77-99; *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. III (1487-1504), volum întocmit de C. Cihodaru, I. Caproșu și N. Ciocan, București, 1980, nr. 202, p. 363-365.

⁷ Ioan Bogdan, *op. cit.*, nr. LI, p. 98-99.

aflau așezate bârne groase de stejar” iar în apropiere de cetate au fost localizate „locuințele și atelierile meșteșugarilor”, „cuptoare de ars” ceramica, multiple vase, unele din ele „frumos ornamentate, cu desene geometrice ori vegetale și vopsite în verde, galben ori albastru”, „chei, belciuge, potcoave, inele-peceți”, „monede de aramă ale lui Uzbek și Djanibec” etc. Toate acestea au permis datarea fortificației cu „sfârșitul secolului XIII până în secolul XVII”¹.

În urma săpăturile arheologice efectuate în apropierea satului Răciula, raionul Călărași, pe valea Ichelului, pe promontoriul numit Cetățuia, s-a constatat existența în zonă, în evul mediu timpuriu, a unei fortificații, datată cu secolele IX-X², ce a aparținut ulicilor, și poate fi considerată, având în vedere cazul Orheiului de la Molești, raionul Ialoveni, cu anumite rezerve, identică cu Orheiul menționat în 1635.

Astfel, având în vedere că în cuprinsul Țării Moldovei existau mai multe toponime de tip „Orhei”³, putem admite că, termenii „orhei” sau „orheiul vechi”, au fost percepuți de populația locală cu sensul de „cetate” sau „cetate veche”. În acest mod, fortificațiile desemnate de toponimul „orhei” puteau data din perioade cronologice diferite; în cazul nostru, începând cu epoca ulicilor și culminând cu cea a tătar-mongolilor sau cea moldovenească. O astfel de fortificație trebuie căutată și în cazul ruinelor cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava”. Această abordare ne este sugerată și de faptul că, Dimitrie Cantemir a atribuit ruinele respective civilizației dacilor, deci perioadei antice.

Dimitrie Cantemir scria că ruinele cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava” erau amplasate „pe malul dinspre apus al lacului, în mijlocul codrilor deși”⁴. Malul de apus al *Iazului sau Heleşteului Heleşteului cel Mare al Orheiului* era cuprins, în prima linie, de moșile și satele Târzieni-Breanova, Isacova, Seliște, Slobozia Doamnei, iar în a doua linie urmau moșiile Burhuta, Lucașeuca, Blăjia, Mana, Vatici, Morozeni; toate acestea aflate în raza Codrilor Orheiului. Dimitrie Cantemir nu precizează la ce distanță de la malul apusean al lacului orheian se aflau ruinele cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava”, ceea ce îngreunează mult localizarea vestigiilor. Cele mai impunătoare resturi de fortificații, în perimetrul regiunii moșiilor indicate mai sus, arheologii le-au identificat în apropierea satului Lucașeuca, în Codrii Orheiului, în punctul numit Cornul Blăjiei. Ne referim la acea cetate, atribuită tribului ulicilor, de „formă ovală”, cu „dimensiunile curții interioare - 80 m în lungime și 60 m în lățime”, care avea săpată „în interiorul ei... o fântână”. Până nu demult, „urmele fostei fortificații în formă de șanț și val de pământ” cu „adâncimea maximală a șanțului atingea 1,5-2 m, iar înălțimea valului de pământ era de circa 7 metri”, iar „pe muchia valului era instalat un perete gros din bârne”⁵, se găseau într-o stare de conservare satisfăcătoare. Arheologii au datat cetatea de la Lucașeuca cu mijlocul secolului al X-lea și a fost atribuită tribului slav al ulicilor, ca și „orheiul” de la Răciula⁶.

Reieșind, pe moment, din rezultatele ale investigațiilor arheologice, puntem considera, provizoriu, cetatea de la Lucașeuca-Cornul Blăjiei identică cu ruinele cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava” amintite de Dimitrie Cantemir. Astfel, în eventualitatea descoperirii, în același perimetru geografic, a unor vesticii mai impunătoare decât cele de la Lucașeuca-Cornul Blăjiei, vom face și noi rectificările de rigoare.

După cum am văzut mai sus, pare un lucru firesc atribuirea toponimului „Orheiul Vechi” unor cetăți ce au existat în diferite perioade cronologice și care au aparținut unor diferite

¹ Г. Богач, Е. Рикман, *Уп ораш медиевал пе Ботна* // *Культура Молдовей*, 9 февруарие 1958. п. 2. / G. Bogaci, E. Ricman, *Un oraș medieval pe Botna* // *Cultura Moldovei*, 9 февруарие 1958, p. 2.

² И.Г. Власенко, *Исследования городища Речула* // *Археологические исследования в Молдавии в 1985 г.*, Кишинев, 1990, с. 212-229.

³ Tamara Nesterov, *Situl Orheiul Vechi. Momente de arhitectură*, Chișinău, 2003, p. 19-20.

⁴ Dimitrie Cantemir, *op. cit.*, p. 25-26.

⁵ Ion Gh. Hâncu, *Cetăți antice și medievale timpurii din Republica Moldova*, Chișinău, 1993, p. 85-86; „La vest de satul Lucașeuca, la circa 2,5-3 km, în punctul unde marginea pădurii se apropie cel mai mult de șoseaua Orhei – Vatici, se află locul numit Cornul Blăjiei. În sectorul de nord-est al pădurii se găsește gospodăria pădurarului, iar mai la asfințit – o fântână, în apropiere de care, pe panta lină a dealului, se află vestigiile unei cetăți vechi ruse”.

⁶ *Ibidem*, p. 86.

comunități etno-culturale și politice. Nu putem spune același lucru despre toponimul „Petrodava”, deoarece în cazul dat avem de a face cu un oiconim cât se poate de concret, cu referință la un oraș-cetate din Dacia, menționat, la mijlocul secolului II d. Chr., de către geograful Claudiu Ptolemeu. Astfel, conform lui Claudiu Ptolemeu, printre „cele mai însemnate orașe din Dacia” figura și „Petrodava” cu coordonatele „53°45′; 47°40′”¹. Judecând după coordonate, Petrodava era situată în apropiere de așa cetăți dacice cum ar fi „Triphulum 52°15′; 48°15′; Patridava 53°; 48°10′; Carsidava 53°20′; 48°15′”; „Utidava, 53°10′; 47°40′”; „Polonda, 53°; 47°”². Totodată, Ptolemeu fixează locul de unde „fluviul Tyras (Nistru – n.n.) însuși mărginește părțile Daciei și Sarmatiei de acolo de unde cotește, poziția fiindu-i 53°; 48°30′ până la terminare, având așezarea 49°30′; 48°30′”³.

Dacă mai ținem cont de faptul că, cetățile Dinogetia (actualmente în zona Galați) și Noviodunum (acum în apropiere de satul Cartal-Orlovka) aveau coordonatele „53°; 46°40′”⁴ și „54°50′; 46°30′” (în alt loc „54°40′; 46°30′”)⁵, există posibilitatea ca orașul-cetate Petrodava să se fi aflat în spațiul Daciei Pruto-Nistrene, mai sus⁶ de regiunea subordonată provinciei Moesia Inferior din același interfluviu⁷. Totuși, până la acest moment, nu dispunem de destule indicii pentru o identificare mai sigură a locului amplasării Petrodavei.

Concluziile acestui paragraf sunt: 1) În Moldova medievală au existat mai multe toponime „orhei” cu sensul de „cetate”; 2) prin termenul „orhei vechi” se subînțelegea fortificațiile din diferite epoci, vechi și ieșite din uz; 3) ruinele cetății „Orheiul-Vechi – Petrodava”, menționate de Dimitrie Cantemir, erau amplasate în codri, pe malul apusean al lacului Orheian, și trebuie căutate în regiunea moșiilor Seliște-Isacova-Lucașeuca-Mana-Tabăra-Morozeni. Optăm, pentru moment, fără să operăm cu termeni prea categorici, asocierea „Orheiului-Vechi – Petrodava” cu ruinele cetății ulicilor de la Lucașeuca-Cornul Blăjiei; 4) Putem susține, cu multă fermitate, faptul că cetatea dacică Petrodava s-a aflat în spațiul pruto-nistrean, însă nu există dovezi suficiente ce ar confirma amplasarea acesteia în locul indicat de Dimitrie Cantemir; 5) Având în vedere că, pe parcursul a trei sute de ani (poate mai mult decât a existat cu adevărat cetatea dacică! – n.n.), toponimul „Petrodava” a fost fixat asupra anumitor ruine situate în apropiere de orașul Orhei, devenind, în acest mod, parte componentă a tradiției locale, suntem de părere că, locitorii din regiunea menționată, sunt în drept să utilizeze această denumire, cu precizările de rigoare, în interes educațional, cultural și turistic.

În acest context, nu putem să trecem cu vederea și „Orheiul Vechi” din cuprinsul moșiilor medievale Trebujeni și Brănești. Investigațiile arheologice demonstrează existența în acest loc, în secolul al XIV-lea, a unui oraș tătaro-mongol (Şahr-al Djadid), iar cercetările istorice evidențiază, pentru cumpăna secolelor XVI-XVII, un târg moldovenesc (Peștera-Movilova). Despre istoria și

¹ Claudiu Ptolemeu, *Îndreptar geografic // Izvoare privind istoria României*, vol. I, volum editat de Vladimir Iliescu, Virgil C. Popoescu, Gheorghe Ștefan, București, 1964, p. 545.

² *Ibidem*, p. 545.

³ *Ibidem*, p. 539.

⁴ *Ibidem*, p. 543; „cetatea Dinogetia, având poziția 53°; 46°40′ și mai departe cu râul Hierasus, care, depărtându-se de lacul la Dinogetia, merge dinspre miazănoapte și răsărit, până la colitura pomenită a fluviului Tyras”. Istoricii și geografuli medievali, judecând după coordonate și descrierea făcută de Ptolemeu, identificau râul Hierasus cu Prutul. În zilele noastre, unii istorici contemporani, în baza unor asemănări fonetice, consideră că râul Hierasus ar fi similar cu Siretul, reducând astfel, în mod artificial, spațiul civilizației dacice în limitele arcului carpatic, prin excluderea posibilității de localizare în spațiul pruto-nistrean a mai multor orașe-cetăți dacice.

⁵ Claudiu Ptolemeu, *op. cit.*, p. 553; „cetatea Noviodunum are gradele 54°50′; 46°30′”. În alt loc „54°40′; 46°30′”.

⁶ *Ibidem*, p. 541, a se vedea, pentru comparație, coordonatele altor câteva cetăți daco-celtice: „Sub fluviul Tyras, lângă Dacia: Carrodunum 49°30′; 48°40′; Maetonium 51°; 48°30′; Clepidava 52°30′; 48°40′; Vibantavarium 53°30′; 48°40′; Eractum 53°50′; 48°40′”.

⁷ *Ibidem*, p. 555; „gurile râului Tyras 56°20′; 47°40′”. Orașe din interiorul țării (Moesiei Inferioare – n.n.) sânt și în această parte, pe lângă râul Hierasus: Zargidava, 54°40′; 47°45′; Tamasiidava, 54°20′; 47°30′; Piroboridava 54°; 47°. Iar între râurile Hierasos și Tyras: Niconium 56°20′; 48°10′; Ophiusa 56°; 48°; Orașul Tyras 56°; 47°40′”.

problematica acestor localități vezi mai multe delalii la G. D. Smirnov¹, Tamara Nesterov², Gheorghe Postică³, Anatol Gorodenco⁴, Nicolai Russev⁵, Sergius Ciocanu⁶ etc.

Corelația dintre toponimele Orheiul Vechi-Peștera-Movilova, din pricina surselor istorice fragmentare, nu este întrutotul clară. Astfel, în cuprinsul moșiei Peștera, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, apare menționat Orheiul Vechi⁷. Ulterior, la începutul secolului al XVII-lea, sursele istorice mărturisesc că domnul Ieremia vodă Movilă „au avut gând ca să facă cetate la Peștire pe apa Răutului”⁸. Documentele disponibile nu ne permit să clarificăm dacă cetatea Peșterii urma să fie înălțată solitar sau în preajma târgului Peștera. Despre existența târgului Peștera aflăm din documente târzii, fără cunoașterea anului exact al constituirii acestuia: împreună cu cetatea, înainte de lansarea inițiativei de înălțare a cetății, sau după eșecul acestei inițiative. În cazul în care târgul Peștera este mai vechi decât perioada domniei lui Ieremia vodă Movilă, atunci putem pune în legătură cu acest târg toate vestigiile arheologice moldovenești de dinaintea anului 1595. În acest fel, riscă să slăbească pozițiile opiniei încetățenite de mai mult timp în istoriografia națională, privind mutarea vetrei orașului moldovenesc medieval Orhei, din zona Trebujeni-Brănești, pe locul actualului oraș Orhei.

Dacă apariția târgului Peștera, pe ruinele unui „orhei vechi”, a fost determinată de planurile lui Ieremia vodă Movilă de a face o cetate, atunci apare întrebarea firească: ce localitate moldovenească a existat anterior pe vatra noului târg? Totodată, documentele care fac trimitere la cetatea Peștera, ne relatează că domnul „atuncea *multe sate* boerești di prin pregiurul Peșterilor le au fost luoat și le au făcut să fie ocol aceii cetăți”⁹. Însă, toate satele din jurul Peșterii, despre care știm că au aparținut unui ocol, au ținut de „târgul nostru Orhei” (Ivancea, Păhărnicești, Piatra¹⁰, Molovata și Ustia)¹¹ sau „de ocolul Moghilovului” (Mășcăuții și Holercanii)¹². În legătură directă cu cetatea Peștera apar doar satele Trebujeni (Golăești) și Oxentea¹³. În cazul în care Orheiul (aici poate fi vorba despre cel vechi – *n.n.*), Peștera și Movilova au fost entități

¹ Г. Д. Смирнов, *Из истории Старого Орхеля* // Известия Молдавского филиала Академии Наук СССР, Кишинев, 1960, № 4 (70), с. 77-87.

² Tamara Nesterov, *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*, Chișinău, 2003.

³ Gheorghe Postică, *Orheiul Vechi. Cercetări arheologice 1996-2001*, Iași, 2006.

⁴ Anatol Gorodenco, *Habitatul medieval rural din Moldova în secolele XIV-XVII. Culturi vechi în Moldova*, Chișinău, 1997; Anatol Gorodenco, *Ceramica locală de la Orheiul Vechi în secolele XIV-XVI*, Brăila, 2000.

⁵ Н. Д. Руссев, *Городские центры Днестровско-Дунайских земель и Золотая Орда (моменты и ареалы эволюции)* // Молдавский феодализм. Общее и особенное (история и культура), Кишинев, 1991, с. 39-66.

⁶ Sergius Ciocanu, *Schitul Peștera și moșia Peștera (Orheiul Vechi) din ținutul Orhei (de la primele atestări documentare până în secolul al XIX-lea)* // Tyragetia, s.n., vol. II (XVII), Nr. 2, 2008, p. 141-162; Sergius Ciocanu, *Schitul Trebujeni (al lui Bosie pârcălab) și moșia Trebujeni/Butuceni din ținutul Orhei* // Tyragetia, s.n., vol. III (XVIII), Nr. 2, 2009, p. 89-109. Sergius Ciocanu a efectuat investigații ample și detaliate asupra evoluției moșiei Peștera. Cu toate că nu împărtășim în totalitate concluziile autorului referitoare la corelația Peștera – Movilova, totuși, considerăm că, aceste articole, foarte bine documentate, comportă un caracter fundamental în ceea ce privește studierea și cunoașterea istoriei medievale a Orheiului.

⁷ Astfel, Orheiul Vechi este atestat de mai multe surse în legătură cu moșiile Trebujeni (Golăești) și Brănești (Peștera): la 10 mai 1574, la „loc, la capătul Peșterei, din sus de vechiul Orhei, unde cade drumul vechiului Orhei în Răut, în vad, din sus de Chișinău, sub stâncă de cealaltă parte a Răutului spre Nistru, și cu două mori în Răut” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 10, p. 18-21; nr. 15, p. 26-27, document din 11 august 1593; La 8 august 1630, este menționat „un loc de pământ... anume Peștera, ce se află mai jos de orașul Orhei, numit Orheiul Vechi, cu toate hotarele vechi ale Peșterei” // *Moldova în epoca feudalismului*, vol. III, Documente slavo-moldovenești, 1601-1640, alcătuitori: D.M. Dragnev, A.N. Niehiteci, L.I. Svetlicinaia, P.V. Sovetov, Chișinău, 1982, nr. 118, p. 243. La 19 aprilie 1632, „un loc, anume Peștere, ce este în gios de târg Orhei, ce să cheamă Orheiul cel Vechiu” // *MEF*, vol. III, nr. 140, p. 285-286; La 9 august 1632, „un loc anume Peștera, mai jos de orașul Orhei, numit Orheiul Vechi” // *MEF*, vol. III, nr. 144, p. 293-296; 4 august 1588, când se face o precizare privind „jumătate de sat din Golăești, partea din sus și cu moară în Răut sub Peșteră” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, București, 1944, nr. 12, p. 23-24.

⁸ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 37, p. 48-49.

⁹ *Ibidem*, nr. 37, p. 48-49.

¹⁰ Vezi nota 122.

¹¹ DIR, A, Moldova, veacul XVII, vol. I, p. 50; *Ibidem*, veacul XVII, vol. IV, p. 266.

¹² *Ibidem*, veacul XVII, vol. II, p. 186; *Ibidem*, veacul XVII, vol. II, p. 264.

¹³ Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 37, p. 48-49.

separate, nu putem explica fragmentarea excesivă a domeniului domnesc de pe valea Răutului de Jos, mai ales că, sintagma „*multe sate boerești di prin pregiurul Peșterilor*”, în afară mai sus menționatele două sate, Oxentea și Trebujeni, presupune includerea în ocolul cetății, și a altor sate megieșe. Și, deoarece satele învecinate cetății Peștera sunt arătate, în documentele din epocă, ținând de ocolul târgului Orhei sau de cel al Movilovei, logic este să presupunem că este vorba despre unul și același ocol, anume cel al Peșterei. Menționăm acest aspect deoarece, recent, s-a presupus că Peștera și Movilova, în epoca lui Ieremia vodă Movilă, au fost localități diferite¹, reieșind din faptul că, la un anumit moment, în unele documente, printre „oamenii buni și bătrâni” apar simultan persoane originare atât din Movilova cât și din Peștera². Considerăm această concluzie pripită, deoarece, cunoscând mai multe cazuri când diferite părți ale unei moșii, după schimbarea stăpânilor (cum s-a întâmplat și cu moșia Peștera: partea răsăriteană, cu vatra târgului Peștera (Movilova) a revenit mănăstirii Golia, iar partea răsăritană, mai mare ca suprafață, a rămas parte a domeniului domnesc, ca mai târziu să fie dăruită unor persoane particulare), nu-și modificau, poate doar parțial, denumirea, însă puteau da naștere la două localități, deseori omonime (a se vedea, spre exemplu, cazul satelor Cuizăuca de Jos (acum Cuizăuca) și Cuizăuca de Sus (acum Otac), Mincenii de Sus și Mincenii de Jos; Roșcanii de Sus și Roșcanii de Jos; Pripiceni Curchi și Pripiceni Răzeși; Horodiște și Slobozia-Horodiște; sau Ocnîța Țărani și Ocnîța Răzeși etc.). În asemenea situații, ambele părți ale moșiei aveau tot dreptul să păstreze denumirea primară, ceea ce și s-a întâmplat și în situația noastră: denumirea Peștere au menținut-o, până în secolul al XIX, ambele componente a moșiei³. Partea din moșie care, după nereușita proiectului „Cetatea Peștera”, a rămas domnească, o anumită perioadă a continuat să se numească Movilova, după numele de neam al autorului proiectului – Ieremia vodă Movilă⁴. În cazul târgului Peștera și a părții de moșie anexe, s-a încetat, oficial, folosirea denumirii Movilova, din momentul în care pământul, pe care a fost întemeiată localitatea, a revenit în stăpânirea mănăstirii Golia. Despre această situație ne mărturisește și faptul că, satul, fondat pe partea rămasă domnească a moșiei Peștera (Movilova), s-a numit concomitent Peștera, Movilova și Peștereni⁵. Nu avem nici un motiv să nu acceptăm același procedeu și pentru partea din moșia Peștera (Movilova) pe care s-a aflat vatra târgului.

Cartografierea satelor cunoscute, până la acest moment, că au făcut parte din hotarul și ocolul târgului Orhei, inclusiv cele arătate făcând parte din circumscripția Peșterei sau Movilovei, ne permite să constatăm o situație relevantă (vezi *Harta Nr.2*). Astfel, ocolul Orheiului era situat pe cursul inferior al Răutului, cuprinzând și locul revărsării acestuia în Nistru⁶. Iar vatra târgului

¹ Sergius Ciocanu, *Schitul Peștera și moșia Peștera (Orheiul Vechi)*..., p. 141- 162; Sergius Ciocanu, *Schitul Trebujeni*..., p.89-109.

² Sergius Ciocanu, *Schitul Peștera și moșia Peștera (Orheiul Vechi)*..., p. 146.

³ Astfel, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, moșia mănăstirii Golia numită „Trebujeni” era formată din patru componente („имения”) distincte: **Trebujeni, Butuceni, Peștera și Mihăiloșeni (Mihăilașa)**. Vezi *Материалы собранные гласным Бессарабскаго Губернскаго Земства Митрофаном В. Пуришкевичем о землях находящихся в Бессарабской губернии именующихся преклоненными святым местам на Востоке, часть II*, Катинев, 1910, с. 394. Iar pentru partea răsăriteană a moșiei Peștera, intră în uz denumirea Brănești. Vezi Sergius Ciocanu, *Schitul Peștera și moșia Peștera (Orheiul Vechi)*..., p. 141.

⁴ La 9 septembrie 1633 „un sat drept domnesc, cu numele Movilova, care acum se numește Peștera, în ținutul Orheiului, unde a fost vechiul Orhei” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 62, p. 69-70.

⁵ La 1 februarie 1631, Moise vodă Movilă dă dreptate mănăstirii Golia în pricina avută cu „toți sătenii din Movilău, care se numește acum Peștera, în ținutul Orheiului” pentru „o moară ce-i mai sus de Peșteră, până la Mihăilaș, și altele ce sânt pe Răut, mai jos de acea moară și mai jos de Peșteră, zis satul Peștereni” // *MEF*, vol. III, nr. 128, p. 261-263.

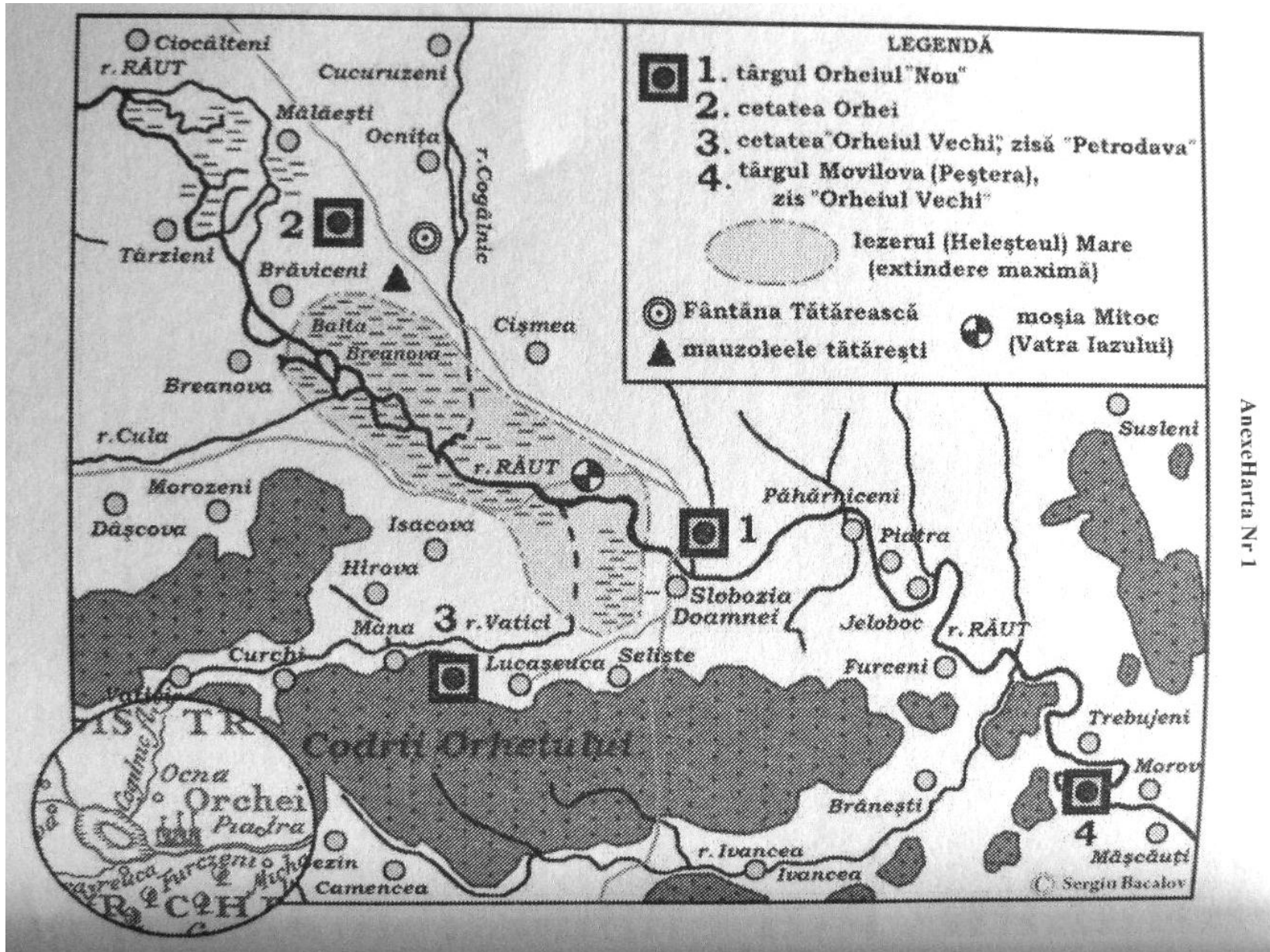
⁶ *I. Ocnă (Ocnîța)*, 17 iunie 1559, „seris la Orhei”, Alexandru vodă Lăpușneanul face damie mănăstirii Sfântul Sava și la „sfânta mitropolie de la Patriarhie, unde este hramul Sfintei Învieri a mormântului dăător de viață din cetatea Ierusalimului” anume „cu un sat Ocnă de la Orhei, ce se cheamă Ocnă” // *DRH*, vol. VI, București, 2008, nr. 248, p. 448-449. Dosarul din Arhiva Metohului Sfântului Mormânt din Constantinopol: „Oknas hai Oknitas”, 2. *Molovata*, iunie 1602, Ieremia vodă Movilă o dătuiește lui Ion Cărăiman mare paharnic („un sat anume Molovata, în ținutul Orheiului, care acel sat a fost al nostru drept domnesc și ascultător de târgul nostru Orhei”) // *DIR*, A, Moldova, secolul XVII, vol. I, p. 50; 3. *Vatra Iazului (Mitoc)*, 25 aprilie 1609, Constantin vodă Movilă îl dăruiește mănăstirilor

Dragomirna și Secul // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 31, p. 42-43; 4. *Ustia*, 15 aprilie 1618, Radu vodă Mihnea îl întărește mănăstirii Solca („satul Ustia, în ținutul Orhei... fost drept domnesc, ascultător de ocolul Orheiului”) // *DIR*, A, Moldova, veacul XVII, vol. IV, p. 266; 5. *Ivancea*, dăruită de Ieremia vodă Movilă lui „Donici, ci-au fost vornic, dela Irimie vodă, hotarul satului Ivanca” și întărită, la 15 octombrie 1638, de Vasile vodă Lupul fiului acestuia, lui Andrei Donici // Aurel V. Sava, *Doc. Orh.*, nr. 67, p. 73-74; La 12 martie 1656, Gheorghe vodă Ștefan întărește lui Apostolache, pârcaș de Orhei, „o săliști ci să numești Ivanca”, „care ace săliști și cu tot locul pre cât să arată, au fost driaptă domnească, a noastră moșie, supt ascultare ocolului Târgu Orhei” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 94, p. 102-104; 6. *Lucaceuca (Lucașăuca)*, 12 iunie 1673, dăruită lui Chiriac Sturza fost mare jîtnicer: „satul Lucaceuca, ce iaste din hotarul târgului nostrum al Orheiului”, „cu vad de moară în apa Vataciului” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 135, p. 135-136. Din hotărnicia târgului Orhei din 24 iulie 1724 se vede că locul Lucaceucăi, a ținut de târgul Orheiului „jăluind târgoveții la răposatul Duca vodă la domnia a doi că n-au loc să să hrăniască au rupt ispisocul acela și au dat locul acela iarăș târgoveților și iarăș acesta loc l-au dat de iznoavă răposatul Petriceico vod lui Chiriac Sturzii jîtnicerul”. Locul amplasării acestem moșii este arătat în continuare „hotarul de la Lucaceuca tot prăvalul apei pe deasupra Săliștii și a Burhutei” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 195, p. 191, 192; Referitor la Cornul Blăjiei, vezi documentul din 30 noiembrie 1760, din care aflăm că „ocină și moșie ce să numește Vataciul și Paciciina și Blajiea precum arată și semnile hotariului la suretul uricului răposatului Moisei Movila vod, care moșie iaste din hotariul târgului Orheiului” danie lui Burlan pitar și fiului său Vlasie din Lucaceuca // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 234, p. 241-242; 7. *Movilova (Movilău sau Peștera)*, actualmente moșia Brănești și parțial Trebujeni-Butuceni, cu vatra inițială în cuprinsul sitului Orheiul Vechi), 9 septembrie 1633, Moise vodă Movilă dăruit lui Pătrașco Danovici logofătul („un sat drept domnesc, cu numele Movilova (în original „Jeșilova”), care acum se numește Peștera, în ținutul Orheiului, unde a fost vechiul Orhei. Însă acel sat a fost făcut și așezat de părinții și născătorii domniei mele acolo, pe loc domnesc”, „acest sātu ce serie mai sus, l-au descălecatu și l-au făcut den pașiște părinții domniei mele”) // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 62, p. 69-70; 8. *Horilcanii (Holercanii)*, 26 noiembrie 1608, întărit lui Dumitrache Chirița Paleologul, mare postelnic („satul anume Horilcanii, pe Nistru, care este în ținutul Orheiului, care acel sat a fost drept domnesc, ascultător de ocolul Moghilovului”) // *DIR*, A, Moldova, veacul XVII, vol. II, p. 186; 9. *Macicăuții (Măscăuții)*, 15 noiembrie 1609, restituit lui Toader sulgerul (anterior, satul a fost luat de la acesta de către Ieremia vodă Movilă care „l-a dat sub ascultarea Movilăului”, cu promisiunea de a-i da o altă moșie în schimb) // *DIR*, A, Moldova, veacul XVII, vol. II, p. 264; 10. *Oxentea* și 11. *Golăești (Trebujeni)*, 13 mai 1612, Ștefan vodă Tomșa restituie aceste moșii foștilor proprietari (deoarece anterior au fost confiscate de Ieremia vodă Movilă, cu intenția „au avut gând ca să facă cetate la Peștere pe apa Răutului și atuncea multe sate boerești di prin pregiurul Peșterilor le au fost luoat și le au făcut să fie ocol aceii cetăți și au vrut să le dea lor alte sate. Ce întru aceia n-au putut să facă acele schimburi, căci l-au apucat moartea și atuncea s-au fost luoat și aceste sate Oesentie și Golăeștii pe Răut”) // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 37, p. 48-49; 12. *Seliștea* și 13. *Burhuta* (în prezent, Burhuta se numește un deal aflat pe teritoriul satului Seliște) // Sergiu Bacalov, *Neamul Mihuleștilor în Țara Moldovei în secolul al XVII-lea - începutul secolului al XVIII-lea* // Revista de Istorie a Moldovei, 2006, nr. 3-4, p. 54-66; 29 mai 1660, Ștefan vodă Lupu întărește lui Andrei Mihuleț stăpânire peste valea Burhuta, care anterior a fost dată danei tatălui său, Simion Mihuleț, de către Radu vodă Mihnea și Alexandru vodă Coconul. Andrei Mihuleț avuse pricină cu târgoveții din Orhei, care pretindeau că această vale ar fi ținut de hotarul târgului // *Catalogul Documentelor Moldovenesti din Arhivele Istorice Centrale ale Statului*, vol. 3, (1653-1675), București 1968, volum întocmit de Mihai Regleanu, Doina Duca, Constanța Neculescu, Veronica Vasiliu, Cornelia Crivăț, nr. 543, p. 132, (în continuare: **CDM**), vezi și la 1662, **CDM**, vol. 3, nr. 846, p. 192. La 11 decembrie 1812 este menționată „moșia Siliște de la ținutul Orheiului, ce-au fost din locul târgului Orheiului” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 366, p. 458; 14. *Mana (poiana Mana)*, 29 mai 1660, Ștefan vodă Lupu poruncește unor boieri să stabilească hotarele poienii Mana, de pe Vatici, a lui Andrei Mihuleț, dinspre târgul Orhei, din cauza conflictului ce l-au avut cu Dumitrașco Chebac, dregător din Slobozia domnească și cu târgoveții din Orhei, care pretindeau dreptul de stăpânire asupra poienii Mana, susținând că ține la hotarul târgului Orhei // **CDM**, vol. 3, nr. 542, p. 132; La 3 iulie 1806, „niște părți de moșii anumi Poiana Mana cu loc de fânați și de arătură și cu livezi și Burhuta cu loc de fânați și de arătură și doăoa livezi, care aceste părți de moșie au fost din loc domnesc a târgului Orheiului” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 39, p. 404-407; 15. *Păhărniceii*, din hotărnicia târgului Orhei din 24 iulie 1724 aflăm că „o bucată de loc cari să chiamă Păhărniceii ce o țini dum. logofăt Catargiul pentru cari bucată de loc au dat samă târgoveții că le s-au luat cu înpresurătură” și anume „că au apucat din părinților că țină Gheorghui pah(arnicul) odai acolo la acel loc, ce-i zic Păhărniceii au cerșut de la răposatul Vasile vod să-i de acel loc și i l-au dat. Apoi sculândușă târgoveții cu mare jalobă au mersu la răposatul Vasile vod și au jălui pentru acel loc că este aproape de tăegu și acolo le este și hrana de cânepi și de de prisăci cu stupi”. de aceea „o hui luat Vasile vod iar innapoi ace bucată de loc și l-au dat târgului și în locul acestue i-au dat alt loc peste răut de cee parte, cari să chiamă Piatra” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 195, p. 192; 16. *Piatra*, vezi mai sus în legătură cu cazul Păhărniceilor; 17. *Târzieni-Breanova, (Breanova, Briahnova)*, din rezumatul unui ureic datat cu 19 aprilie 1481, aflăm că Ștefan cel Mare face danie lui Ivașe Andronic „un loc de pustietate de pe Răut, în capul Briahni, la Movila Săpată și cu Balta Briahnova, ca să-ș facă acolo sat și iaz și moară în matca Răutului”, „iară hotarul acelu loc di pustietate di pi Răut, în capul Briahni, la Movila Săpată, să fie pi di amândoaă părțile de Răut” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 1, p. 5; La 2 aprilie 1569, Bogdan vodă Lăpușneanul întărește o vânzare făcută de

Orhei, în cazul în care s-a schimbat (de la Orheiul Vechi la Orheiul „Nou”, în vremea lui Alexandru vodă Lăpușneanul, sau tentativa lui Ieremia vodă Movilă, de a o transfera de la Orheiul „Nou” spre Orheiul Vechi, sub forma târgului Peștera), atunci acest fenomen s-a produs în limitele ocolului Orheiului. Confiscarea unor sate boierești, pentru alipirea lor la ocolul târgului Peștera, s-a făcut probabil în limitele hotarului ocolului înstrăinat în secolele trecute de către domni în favoarea unor boieri și slujitori credincioși. Astfel, confiscarea unor sate de pe Răutul de Jos, produsă sub Ieremia vodă Movilă, în principiu, nu a fost altceva decât o încercare de reestablishire, cel puțin parțială, a ocolului inițial al târgului Orheiului. Totodată, metoda cartografică ne permite să constatăm că, *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* și moșiile învecinate, la începutul secolului al XVII-lea, erau parte componentă a ocolului și hotarului târgului Orhei, ceea ce înlesnește localizarea cetății Orheiului și a ruinelor cetății „Orheiului Vechi – Petrodava”.

În concluzie trebuie să menționăm că *Iazul (Heleşteul) cel Mare al Orheiului* a avut un rol considerabil în viața economică a târgului și ținutului Orheiului, fiind totodată și o realizare de excepție a inginerilor medievali ai Țării Moldovei. Evoluția *Iazului (Heleşteului) cel Mare al Orheiului*, reflectă evoluția stării social-politice și economice a Țării Moldovei. Studierea problematicii referitoare la lacul orheian ne permite să nuanțăm unele aspecte din istoria orașului Orhei.

descendenții lui Ivașe, din acel „loc de pustietate de ceia parte de Răut, la Puțul Tătăresc, la capul Briahnovii din sus la doai Movili Îngemănați” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 7, p. 14-15; La 11 martie 1640, Vasile vodă Lupul judecă conflictul dintre răzeșii de Târzieni cu cei din Brăviceni (se pare ca moșiile Târzieni și Brăviceni sunt părți, de pe maluri opuse ale Răutului, ale moșiei lui Ivașe Andronic, având în vedere că Puțul Tătăresc și Movilele Îngemănațe, la 14 mai 1654, sunt arătate în cuprinsul moșiei Brăviceni // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 91, p. 99-100 – n.n.) „pentru o baltă cu pești, ce să numești Briahnova, cu heleșteu și cu moară în matca Răutului, la capul Briahnovii, la Movila Săpată” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 74, p. 80; La 29 noiembrie 1803, răzeșii de Isacova mărturiseau despre punctele de hotar, menționate în documentele vechi, a moșiei Brăviceni, în pricina răzeșilor aceștia cu cei din Târzieni. Astfel, despre „Puțul Tătăresc am auzit din bătrâni, iar la ce loc au fost nu știm”, iar pentru „balta Brenova o știm din bătrâni că iaste în matca Răutului drept satul Brăvicenii, unde mai de la deal, de Răut sint și Movilele Gemenii” iar „Movila Săpată o știm că iaste în hotarul Târziianilor din sus despre moșia Clișova” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 324, p. 378-379; 18. *Brăviceni-Breanova*, vezi în legătură cu moșia Târzieni-Breanova. Din hotarnica Brăvicenilor, întoemită la 14 mai 1654, aflăm „în capul moșiei din sus, la capul Brahni, la movila Gemenii”, de aici „drept spre mează-noapte pi la doai movili și tot înainti am mers la dial pără la o movilă mare drepr în dial și acolo ni-au oprit moșia Căcărăzâni și am făcut movilă hotar piotoare și de acole am purees prăvalul apei asupra Ocnii din Cogâlnic și ne-am pogorât drept Ocnă, în Cogâlnic și de acole am mers apa Ocnii în gios pără ne-au oprit locul domnesc împotriva Puțului tătăresc, ce este pe șăsul Răutului, cari puțu este hotar moșiei din gios” „și dela Puțul tătăresc am mersu apa Răutului în sus pără ci au agiuns la capul Brianovii din sus” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 91, p. 99-100; hotarnica, din 2 iulie 1779, satului Mălăești, confirmată și de răzeșii de Brăviceni („au fost față și răzășii din Brăviceni anumi Ioniță Băț ot Chișinău i Ștefan Băț mazil ot Chișinău i Agapii Dumitru biv căpitan i Ioniță Petcu i Darie Pomătar și alte niamuri a lor”) arată hotarul aceștia cu moșia Brăviceni... la vali asupra Răutului... pără la Movilele Gemeni... tot asupra Răutului pisti șăs, pără la capul Branovii di sus și s-au pus piatră hotar în șăs aproape de Bahnă. Și di acole am apucar apa Răutului în sus” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 261, p. 281-282. Apartenența moșiei Breanova (viitoarele Târzieni și Brăviceni) la ocolul târgului Orhei este sugerată de denumirea aceștia, care face parte din aceeași categorie cu Brănești-Peștera: ambele fiind braniști domești; 19. *Balta lui Nedelco*, la 20 iunie 1783, este menționată „o baltă cu moșia ei de prinpregiur, ce să numește Balta lui Nedelco, pe apa Răutului”, „că ace baltă cu moșie ei de pinpregiur să răzășește ci iazul mănăstiri Săcului și cu o moșie a dumisali Costandin Rășcanu biv vel spătar și cu altă moșie a mănăstirii Sfântului Spiridon” // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 271, p. 298-299; 20. *Târgul Orhei*. Despre hotarul târgului Orhei (care îngloba și moșiile actualelor sate Bolohan, Budăi, Cișmea, Pelivan, Slobozia Doamnei, Step-Soci) din secolul al XVIII vezi hotarnicile din 28 iulie 1724 și din 21 mai 1761 // Aurel V. Sava, *op. cit.*, nr. 195, p. 189-195; nr. 195, p. 235, p. 243-247. Moșii care probabil au făcut parte din ocolul Orheiului: 21. *Cucuruzeni*, 22. *Mălăești*, 23. *Isacova*, 24. *Cruglic*, 25. *Izbiște*, 26. *Ohrincea*, 27. *Criuleni*, 28. *Jevreni*, 29. *Răculești*, 30. *Mărcăuți*, 31. *Slobozia Dușca*, 32. *Onițeni*, 33. *Coșernița*. Hotarele moșiilor indicate pe hartă, cu unele excepții, reflectă situația lor actuală. În eventualitatea unui studiu mai profund asupra problemei ocolului Orheiului, va fi necesară o reexaminare a hotarelor fiecărui moșii luate în parte.

Anexa Harta Nr. 1

Harta Nr. 2

